

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

УШІЙ СВІТЛАНА НЕСТОРІВНА

УДК 1:37.01(092) М.Драгоманов(043.3)

**ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН
МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**

09.00.10 – філософія освіти

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник –

Андрущенко Тетяна Іванівна,

доктор філософських наук, доцент

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 СВІТОГЛЯД МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА: САМОРИХ, КОНСТАНТИ, ЗМІННІ ВЕЛИЧИНИ	14
1.1. Передумови формування й особливості світоглядних переконань Драгоманова-полігістора	14
1.2. Еволюція світогляду вченого, напрями його діяльності	22
1.3. Проминальне й актуальне у філософсько-світоглядних концептах Михайла Драгоманова.....	38
Висновки до першого розділу	45
РОЗДІЛ 2 ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ М.П. ДРАГОМАНОВА ЯК ФІЛОСОФСЬКЕ ПІДҐРУНТЯ ЙОГО ПЕДАГОГІЧНИХ ПОШУКІВ	48
2.1. Феноменологія людини та свободи Михайла Драгоманова індивідуума	48
2.2. Громада і народ у системі поглядів ученого.....	71
2.3. Естетичні критерії у спадщині Михайла Драгоманова	96
Висновки до другого розділу.....	108
РОЗДІЛ 3 ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ М.П. ДРАГОМАНОВА ДЛЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ.....	111
3.1. Українознавчий (народознавчий) компонент освіти в трактуванні М. Драгоманова і його значення для сучасної освіти	111
3.2. Мовна політика в системі педагогічних поглядів М. Драгоманова й проблема реалізації сучасних мовних стратегій.....	114
3.3. Національні і міжнародні аспекти освіти, їх поєднання в педагогічній спадщині М. Драгоманова і сучасний Болонський процес	130
Висновки до третього розділу	134

РОЗДІЛ 4 ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА М.П. ДРАГОМАНОВА	
У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ	136
Висновки до четвертого розділу	155
ВИСНОВКИ	157
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	161

ВСТУП

Актуальність дослідження проблеми життєтворчості, світоглядно-філософських, культурологічних та педагогічних пошуків мислителів минулого обумовлена потребами розвитку сучасної філософії педагогічної думки та дії, для якої кожне історично сформоване вчення, гіпотеза чи слово є тим життєдайним джерелом, з якого беруть витоки найновіші педагогічні побудови. Справа в тім, що українська педагогіка розвивалась далеко не лінійно. Вона пройшла шлях розривів спадковості, обумовлений логікою власного становлення як в імперському середовищі, так і в лоні культур, носії яких в ті чи інші часи домінували над українським етносом, культурою і освітою. Жовтневий переворот 1917 року, здавалося б, відкрив шляхи й забезпечив умови вільного філософствування в педагогіці, культурі і вихованні. Однак відома більшовизація України повернула історію назад: як і при царизмові більшість оригінально філософуючих педагогів, особливо, якщо їх мислення розгорталось в національно визначеному річищі, були забороненими. Їх праці практично не видавались, а видані раніш – з науково-педагогічного обігу вилучались. Імена та ідеї, які (як стало відомо сьогодні) складали славу філософсько-педагогічних пошуків європейського значення, заборонялись. Сама згадка про того чи іншого національного педагога вважалась злочинною й тягла за собою неабияке збурення владних структур, гоніння та заборону щодо їх поборників та послідовників.

Одним з найбільш гнаних в царині філософсько-педагогічної та культурологічної теорії практично всього радянського періоду був знаменитий український філософ, культуролог і педагог Михайло Петрович Драгоманов. Необхідність дослідження філософсько-педагогічної спадщини М. Драгоманова обумовлена потребами її залучення до

державотворчих процесів, що розгортаються в Україні з моменту проголошення незалежності. Теоретична спадщина М. Драгоманова, як і багатьох інших українських мислителів минулих часів (М. Антоновича, В. Винниченка, Г. Сковороди, І. Франка, Л. Українки, П. Юркевича, Ф. Вовка, М. Павлика, С. Подолинського, В. Липинського, Д. Чижевського та ін.) є безцінним надбанням епохи. Вона не тільки поставила, але й у значній мірі вирішила ті проблеми, над якими нині «переломлюють списи» сучасні теоретики і практики організації державотворчих процесів, зокрема, провідники таких справ, як реформування політичної системи, відродження культури, модернізація освіти, створення принципово нової, відмінної від тоталітарних режимів системи виховання молоді, просвіти та інформування населення.

Кожна епоха фіксується в історії тими іменами, які внесли в її розвиток найбільш вагомий і помітний вклад, піднесли націю і народ до рівня всесвітнього визнання. Національну культуру, свідомість, а разом з нею і реальність української нації як суб'єкта історичного процесу, створював народ під проводом таких знаменитих духівників, як Григорій Сковорода (1722-1794 рр.) і Михайло Максимович (1804-1873 рр.), Пантелеймон Куліш (1819-1891 рр.) і Памфіл Юркевич (1826-1874 рр.), Олександр Лазаревський (1834-1902 рр.) і Володимир Антонович (1834-1908 рр.), Федір Вовк (1847-1918 рр.) і Микола Кареев (1850-1931 рр.), Сергій Подолинський (1850-1891 рр.) і Олександр Потебня (1835-1891 рр.), Павло Чубинський (1839-1884 рр.) і Матвій Яворський (1835-1937 рр.).

Знаковою постаттю української (і європейської) культурної традиції (відповідно філософської і педагогічної думки) є Михайло Петрович Драгоманов.

Ім'я цього мислителя не згадується не тільки в філософсько-енциклопедичному словнику, виданому в Москві у 1983 р., але й в алфавітному іменному покажчику українського філософського словника 1986 р. І це не випадково. Над вченим висів «дамоклів меч»

ленінської характеристики як українського «холопа» і «націоналіста». Вивчати оригінальні філософські, соціологічні, педагогічні думки М. Драгоманова за радянських часів було небезпечно. Нині теоретику віддається належне. Сьогодні маємо можливість вивчати його спадщину, полемізувати з поглядами і прогнозами М. Драгоманова щодо майбутнього суспільства в цілому, українського громадянського життя, підготовки до нього підростаючих поколінь засобами просвітництва, зокрема.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Не зважаючи на «особливе ставлення» офіційної влади – царської і радянської – до творчості й особистості М. Драгоманова, його роздуми, особливо щодо розвитку української національної справи, знайшли відгук у пошуках таких мислителів, як М. Славінський, М. Туган-Барановський, В. Вернадський, А. Кримський.

Оригінальний поворот політико-ідеологічної думки пов'язаний з ім'ям поета і публіциста, філософа і науковця, вченого і громадсько-політичного діяча І.Я. Франка, який загалом вважав М. Драгоманова своїм безпосереднім вчителем.

В радянські часи філософську, культурологічну та педагогічну спадщину М. Драгоманова намагались осмислити й донести до читача представники першого покоління Київської філософської школи, зокрема, В.С. Дмитриченко, Д.Ф. Острянин, В.І. Шинкарук. Пізніше до вивчення драгоманівської спадщини долучились такі відомі філософи, як В. Андрущенко, Г. Волинка, В. Дорошкевич, Ф. Кирилюк, Н. Мозгова, І. Огородник, М. Русин та ін. З позицій літературознавства ідеї М. Драгоманова вивчали Л. Мацько, В. Погребенник, С. Шевчук та ін. Історичну та культурологічну спадщину М. Драгоманова освоювали В. Борисенко, М. Журба, М.Закович та інші вчені.

Разом з тим, не зважаючи на досить помітний пласт наукових публікацій, теоретична спадщина М. Драгоманова, його практичні

поради щодо розвитку державності, культури, науки, освіти та виховання підростаючого покоління вивчені ще не достатньо повно. Низка положень, обґрунтованих вченим, в свій час розкривались лише фрагментарно, інші – взагалі «не помічались» науковцями, оскільки інтерпретувати їх, а тим більше пропагувати в царські і радянські часи було небезпечно. Нині ситуація змінилась. Ім'я М. Драгоманова офіційно повернене в історію. Вченого визнано як одного з фундаторів української національної ідеї, видатного історика і філософа, культуролога і літературознавця, яким пишається Україна і весь європейський культурний світ. В науковий обіг входять твори М. Драгоманова, що довгий час не публікувались, або були опубліковані за кордоном, зокрема, в Австрії, Болгарії та Угорщині. Науковці розгортають своєрідний рух за «нове прочитання» теоретичної спадщини М. Драгоманова. В Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова проводяться «Міжнародні драгоманівські читання».

Серед актуальних проблем, що вимагають невідкладного розгляду, слід назвати такі, як передумови формування й особливості світоглядних переконань М. Драгоманова, еволюція світогляду вченого, напрями його діяльності, історичне та актуальне у його філософсько-світоглядних концептах. На особливу увагу дослідників заслуговують роздуми М. Драгоманова щодо філософії історії та культури, його розуміння людини, громади та народу, свободи, творчості, естетизм життя та діяльності. Потребують нового тлумачення педагогічні погляди М. Драгоманова, його статус в українській педагогіці і культурі загалом.

Враховуючи актуальність та не достатньо повне висвітлення цієї теми в сучасній дослідницькій літературі, її було обрано у якості предмету самостійного дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Тема і зміст дисертаційного дослідження є складовою частиною

комплексної науково-дослідної теми «Філософські засади єдності гуманітарних, природничих і технічних завдань в освіті сучасного вчителя» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України №732 від 27 жовтня 2006 року та рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 22 грудня 2006 року, протокол №5), а також складовою наукового напрямку «Дослідження гуманітарних наук» кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, затвердженого Вченою радою університету 25 грудня 2003 року (протокол № 5). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 29 листопада 2007 р. (протокол № 5).

Мета дослідження полягає у філософському аналізі місця, ролі та значення педагогічної спадщини М. Драгоманова в умовах модернізації сучасної вітчизняної освіти та входження України у європейський освітній простір.

Досягнення цієї мети реалізується через вирішення таких **дослідницьких завдань**:

- вивчення витоків та передумов формування філософсько-світоглядних переконань М.П. Драгоманова;
- визначення духовної основи теоретичної спадщини М.П. Драгоманова;
- дослідження специфіки соціально-філософських та соціально-політичних поглядів М.П. Драгоманова у їх значущості для його поглядів на завдання освіти;
- аналіз минушого й актуального у теоретичній спадщині М.П. Драгоманова;
- дослідження власної проблематики філософії освіти в теоретичній спадщині М.П. Драгоманова;

– вивчення значення, якого надавав М.П. Драгоманов українській культурі у освіті та вихованні особистості в Україні.

Об'єктом дослідження є феномен М.П. Драгоманова, **предметом** – становлення М.П. Драгоманова як вченого, педагога та духовного провідника, що знайшло втілення у основних теоретичних концептах, обґрунтованих ним в філософсько-педагогічній галузі.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження складає комплекс загальнофілософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, що дозволило забезпечити обґрунтованість і достовірність наукових результатів. В роботі використовується діалектичний метод, завдяки якому отримано можливість побачити і представити предмет дослідження у всіх його внутрішніх і зовнішніх зв'язках і залежностях; широке застосування отримав метод системного аналізу, який забезпечив розгляд предмету в його цілісності, дозволив виявити й обґрунтувати місце та роль педагогічної спадщини М.П. Драгоманова у модернізації сучасної освіти; застосування історичного методу допомогло висвітлити передумови формування, становлення й особливості еволюції світоглядних переконань М.П. Драгоманова; аналітико-прогностичний метод, на основі якого зроблені певні висновки та узагальнення, теоретичні та практичні рекомендації, надав можливість визначити значення педагогічної спадщини М.П. Драгоманова для формування свідомості сучасної молоді.

Наукова новизна визначається новими підходами до розгляду феномена М.П. Драгоманова як визначного вченого та діяча української національної культури, аналізом його творчості, проведеного з позицій об'єктивності, системності, цілісності, історизму та практики.

В роботі сформульовані положення, які мають елементи наукової новизни й виносяться на захист:

– доведено, що філософсько-світоглядна позиція М.П. Драгоманова формувалась і визрівала у лоні української культурно-історичної та філософської традиції, через вивчення інтелектуальної спадщини людства і, разом з тим, більшою мірою через своєрідну непогодженість, супротив, протистояння західним і східним духовно-культурним впливам, офіційній ідеології тих держав, під гнітом яких перебувала Україна в різні історичні епохи;

– визначено, що стрижневою основою теоретичної спадщини М.П. Драгоманова була ідея українства – духу і буття працелюбного і вільнолюбного люду – народу самобутнього, нескореного і перспективного, який шанує родину, оберігає землю, дбає про добробут, навчає і виховує цим цінностям все нові і нові покоління;

– доведено, що М. П. Драгоманов першим серед вітчизняних мислителів: підняв ідею народу і народності, національної культури і самобутності серед народів царської Росії і Європи; визначив шлях прогресивного розвитку українського суспільства через докорінну зміну економічного ладу, активізацію політичного та інтелектуального потенціалу нації; вважав, що український народ піде до соціалізму своїм шляхом – шляхом культурницьких реформ, просвіти, розвитку громадського самоврядування; надавав перевагу мирному шляху розвитку, а не революції; закликав боротися за конституційні свободи, реформи, парламентську державу, в якій мають реалізуватися громадянські права і свободи особистості;

– доведено, що М.П. Драгоманов увійшов в історію української і європейської інтелектуальної культури як універсальний вчений з цілком усталеними, системно викладеними, концептуальними напрацюваннями в галузі філософії, культурології, історії, етнографії, педагогіки та теорії виховання особистості.

– доведено, що М.П. Драгоманов одним з перших в українській педагогіці: а) обґрунтував ідею родинного виховання особистості, яка

поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків та інших родичів з повсякденним впливом сімейного побуту та школи, соціального та природного оточення; б) розглянув родинне виховання як першу природну і постійно діючу ланку національного виховання дітей засобами народної педагогіки у колі найближчих по крові і духу людей; в) визначив принципи та чинники родинного виховання: любов до дитини; трудовий характер життєдіяльності; виховання словом (роз'яснення, бесіда, розповідь, навіювання, настанови, прохання, розмова тощо); усна народна творчість (казки, билини, загадки, приказки, прислів'я та ін.); приклад старших; праця і творчість; ігри; сімейні, народні та національні традиції; народні та релігійні обряди і ритуали, свята; заохочення та покарання тощо;

– визначено, що стрижень педагогіки М.П. Драгоманова полягав у навчанні і вихованні поколінь на матеріалі української культури як окремого, а головне – унікального і неповторного утворення, що займає належне місце у скарбниці світової культури і є своєрідною матрицею освіти і виховання, невичерпним джерелом зразків і типів поведінки, патріотизму і моральної сили особистості;

– визначено, що М.П. Драгоманов є оригінальним і самобутнім мислителем, що своїм інтелектом охоплював провідні ідеї своєї епохи і, що лише його активна, цілеспрямована, публічна незгода з офіційною русифікаторською й імперською просвітницькою політикою «викинула» вченого за межі України, майже на століття викреслила з української культури, педагогічного досвіду і думки, а повернення – сприяє відродженню і поглибленню культурологічних, патріотичних і національних засад українського державотворення і входженню країни до Європейського Союзу.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає в поглибленому осмисленні ідейної спадщини М.П. Драгоманова як мислителя, який дав поштовх інтелектуальним пошукам новому

поколінню української інтелектуальної культури, зокрема, Івану Франку і Лесі Українці. Більш широкую інтерпретацію в дисертації отримали ідеї М.П. Драгоманова стосовно самобутності української нації в європейському просторі, змісту та спрямованості української національної ідеї, перспектив розвитку українського народу через ненасильницькі зміни, просвіту, культурний розвиток та виховання нових поколінь українців. Особливе значення мають висновки автора щодо педагогічних поглядів М.П. Драгоманова, зокрема, щодо ролі національної ідеї у розвитку освітянської справи та просвіти населення, родинної педагогіки, національного виховання тощо.

Практичне значення дослідження полягає в тім, що його результати можуть слугувати суттєвим доповненням до навчальних курсів з філософії України, державотворення, соціально-політичної проблематики, культурології, педагогіки, естетики. На основі дослідження може бути розроблений спеціальний курс для студентів історичних, культурологічних, народознавчих, українознавчих та філософських спеціальностей. Головні висновки дослідження, сформульовані як узагальнення концептуальних положень М.П. Драгоманова, можуть бути покладені в основу удосконалення навчально-виховного процесу, безпосередньо родинного виховання, виховання засобами національної культури, втілення у виховну практику національної ідеї.

Апробація результатів дослідження. Основні висновки та концептуальні положення дисертаційного дослідження обговорювались на засіданні кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, на низці міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій, а саме: Міжнародній науково-практичній конференції «Духовна спадщина Лівобережної України: соціально-філософський зміст природи, суспільства, релігії та освіти» (Київ, 2007); Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка вищої школи: методологія, теорії, технології» (Рівне, 2007);

Других Міжнародних драгомановських читаннях (Київ, 2006); III Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка вищої школи: методологія, теорії, технології» (Тернопіль, 2009); Всеукраїнській науково-методичній конференції «Безперервна освіта в Україні: реалії перспективи» (Івано-Франківськ, 2009).

Публікації. Основний зміст дослідження викладено у 6 публікаціях, з них 4 статті опубліковані у провідних фахових виданнях у галузі філософських наук, 2 – у матеріалах конференцій.

Структура дисертації. Відповідно до мети та завдань дослідження робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

СВІТОГЛЯД МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА: САМОРУХ, КОНСТАНТИ, ЗМІННІ ВЕЛИЧИНИ

1.1. Передумови формування й особливості світоглядних переконань Драгоманова-полігістора

Творчість М.П. Драгоманова становить інтерес для дослідників, тому що вона стала помітним явищем в історії української та російської суспільно-політичної думки другої половини ХІХ ст., перебуваючи у розвитку філософії. Вчений був не відстороненим від життя науковцем, зануреним у свої кабінетні пошуки, а активним громадським діячем. Він сам завойовував простір політичної діяльності, своїм словом і ділом втручався у створення історії. Його життя виявилось значно коротшим, ніж шлях його думок до тих, хто на них чекав.

Основи духовного розвитку Михайла Драгоманова заклав батько. Про цей батьківський вплив, його значення для себе М.П. Драгоманов писав: «Я дуже зобов'язаний моєму батькові, який розвинув у мені інтелектуальні інтереси, і з яким у мене не було морального розладу і боротьби... [5, с. 246]».

Разом із почуттям самоповаги батько виховував у Михайла повагу до людей, незалежно від їхнього походження чи майнового стану, розуміння неприпустимості порушення прав людини, гуманне ставлення до людей, готовність їм допомогти.

З батьківської хати виніс М.П. Драгоманов розуміння потреби гуманного ставлення до людей незалежно від їхньої національності, несприйняття будь-якої національної зверхності чи неповаги до якоїсь нації чи народу.

Змалку Михайло мав змогу спостерігати і за юридичною діяльністю свого батька. Саме юридична, правозахисна діяльність батька, який, незважаючи на неприхильне ставлення влади, часто домагався припинення порушення або поновлення прав своїх клієнтів, стала основою для формування правового світогляду Михайла Драгоманова.

Отримане вдома виховання, основи світогляду, закладені батьком, проявляються вже під час навчання в гімназії.

Навчаючись у гімназії, М.П.Драгоманов, «щоб зміцнити в собі гуманні і ліберальні ідеї», посилено вивчає іноземні мови. Це знання мов пізніше дало змогу М.П.Драгоманову не тільки знайомитися з останніми досягненнями світової політичної та правової думки, але й висунути проблему боротьби за національне та політичне визволення України, здобуття прав і свобод людини.

У Київському університеті, до якого М.П.Драгоманов вступив у 1859 р., завдяки прогресивним поглядам попечителя Київського учбового округу М.І. Пирогова, панувала академічна свобода, близька до європейської. Разом із Михайлом до університету вступило кілька його друзів з Полтавської гімназії. Найбільш ефективною, як на той час, діяльністю в цьому напрямі могла бути тільки праця над просвітою народу, тому М.П.Драгоманов із товаришами активно включився в рух з організації недільних шкіл, і, як пише М.П.Драгоманов, «перша така школа (у Києві на Подолі) була одкрита нашим кружком». Однак і в таких школах російський уряд вбачав велику небезпеку для свого панування і в липні 1862 р. заборонив їх. Ця заборона не тільки відірвала М.П.Драгоманова від улюбленого заняття, а й ще більше переконала у важливості освіти для народу. Працюючи в недільній школі, а пізніше – у Педагогічній школі, яка повинна була готувати учителів для народних шкіл, а також у комісії з редагування популярних книжок для народу, які мала намір видавати Київська Громада, М.П.Драгоманов практично зіткнувся з проблемою

національних прав людини. Це, насамперед, право на освіту рідною мовою, право вільно розвивати свою мову, літературу та культуру. М.П. Драгоманов публікує у «Санкт-Петербурзьких відомостях» низку статей, у яких відстоює право на викладання українською мовою у школах України, виступає за розвиток української науки і культури. Важливим моментом у політичному та громадському становленні М.П. Драгоманова, утвердженні авторитету та впливу серед студентства і прогресивної громадськості Києва став його виступ на проводах М.І. Пирогова. Російські влади не могли терпіти тих майже конституційних порядків, які запровадив Пирогов у керованому ним учбовому окрузі, і тому навесні 1861 р. він був відправлений у відставку. Педагоги округу, передова інтелігенція вирішили заявити свою солідарність і пошану до великого вченого. У Києві на його честь було влаштовано два бенкети, на одному з них як представник від київського студентства виступив М.П. Драгоманов. Його виступ справив сильне враження на всіх присутніх і глибоко схвилював самого М.І. Пирогова. М.П. Драгоманов підкреслив, що діяльність Пирогова, основою якої була повна повага до людини, сприяла запровадженню гуманних принципів у навчальний процес, налагодженню гуманних стосунків між педагогами і учнями. Особливо велике значення, на думку М.П. Драгоманова, мало запровадження в навчальних закладах поняття законності, розуміння того, що начальник є представником закону, а не свавілля. Завершуючи свій виступ, М.П. Драгоманов додав: «В обвинуваченнях, які Вам висувають ті, хто не розуміє Вас, є своя частка правди. Ви справді були надто гуманні. Але можна тільки пожаліти те суспільство, в якому гуманність інколи буває зайвою і спричиняє, поруч з законною свободою, хоча б випадкове свавілля! Хіба слід боятись емансипації селян через те тільки, що дехто її може неправильно зрозуміти... І все-таки, якщо загалом наша молодь тепер краще, ніж раніше, усвідомила, що поняття свободи нероздільно

поєднане з повагою до себе і до інших, то вона усвідомила це саме під впливом морального порядку, встановленого Вами в наших навчальних закладах [30]».

Протягом 1878-1881 рр. виходять п'ять номерів журналу «Громада», який став для України тим, чим «Колокол» Герцена для Росії. У виданні М.П. Драгоманову надавали допомогу С. Подолинський, М. Павлик, дружина Людмила (завідувала експедицією журналу). Якраз у «Громаді» з'явилася політична програма українського руху з вимогою повної самостійності спілки вільних громад України. М.П. Драгоманов, по суті, сам редагує ще один журнал – «Вольное слово» й публікує статті, присвячені боротьбі проти самодержавства, розвиткові української літератури та освіти. Його дослідження були спрямовані в русло історичних традицій українського народу. Не поділяючи поглядів П. Куліша, який вважав козаків лише «розбишаками», М.П. Драгоманов доводив, що козаччина за своїм устроєм наближалася до вільних європейських держав.

Він тісно спілкувався з російською еміграцією, членами «Народної волі», «Чорного переділу» та інших народницьких організацій, критикуючи їх, зокрема в статті «Малоруський інтернаціоналізм», за нехтування національного питання та великодержавний шовінізм. Докоряв і молодим українцям, котрі вступали до російських революційних організацій, бо вважав, що соціалістичні партії розумітимуть і обстоюватимуть потребу народу, якщо будуть національними.

Видання «Громади» й статті М.П. Драгоманова у «Вольном слове» привернули увагу всієї Європи. А тим часом його стосунки з українським рухом у Росії склалися значно гірше. Радикалізація поглядів М.П. Драгоманова, з одного боку, й наступ реакції в Росії – з іншого, привезли до припинення фінансування Київською громадою журналу М.П. Драгоманова, пізніше й до відкритого розриву між ними. Але він

зберіг добрі стосунки й листувався з М. Лисенком і М. Старицьким, з яким був знайомий з часів навчання в Полтавській гімназії, а відтак у Київському університеті.

Відтоді М.П. Драгоманов розраховує лише на підтримку українського руху в Галичині, хоч не втрачає надії на еволюцію наддніпрянських діячів. 1886 р. він публікує статтю «Напередодні нових смут», де висуває ідею створення української радикальної партії. Ідея ця знайшла широку підтримку серед галицьких українців, які були готові до відкритої політичної боротьби за права українського народу.

М. Драгоманов був могутнім полемістом. Йому доводилося дискутувати в пресі, з багатьма людьми і партіями, терпіти удари з різних боків – і це тоді, коли ніщо для нього не було настільки осоружним, як полеміка. Він вдавався до неї в друці лише тоді, коли згоди досягти не вдалося, і вів її тільки до вияснення думок двох сторін. Опоненти здебільшого перекручували його тлумачення, закінчуючи взагалі неправдивими нападками на нього.

Важливою сторінкою життєдіяльності вченого є співпраця М.П. Драгоманова з емігрантською газетою «Вольное слово», де вчений у гурті статей став на користь реформування Росії. Запрошений до редагування газети, М.П. Драгоманов зробив її органом агітації на користь ідей політичної волі з земським самоуправлінням.

М.П. Драгоманов працював для рідного народу, в ім'я розвитку його культури. Був «представником усього поступового українського життя в культурному світі».

Дуже влучно висловився М. Драгоманов у синтетичній праці «Нові українські пісні про громадські справи», в якій висловив жаль: через чужі держави й школи наші освічені люди перестали бути українцями й стали «поляками, венгерцями, москалями, волохами (румунами) тощо». Таке зречення всього свого, твердо певен М.П. Драгоманов, – на благо чужих держав, це справжня хвороба.

Першочерговим завданням для освічених людей він визнавав крайню потребу думати, говорити й писати рідною мовою, працювати на свій народ та поривати його на змагання за встановлення на власній землі «вільних державних, громадських порядків й вільної духовної освіти. Ці вболівання за Україну й рідний народ і сьогодні пропікають свідомість актуальними оцінками стану співпраці інтелігенції з народом.

М.П. Драгоманов проголошував у Європу про царські проскрипції української культури і літератури, виступав проти кволого наддніпрянського українофільства, галицького москвофільства і закарпатського мадяронства. Він багато зробив для об'єднання Галичини й Закарпаття з Україною. Сьогодні нашій незалежній державі й у XXI столітті можуть придатися слова М.Драгоманова про настання єднання галичан із наддніпрянськими «малоросами» в результаті «долговременной жизни» разом.

М. Драгоманов завжди буде актуальною постаттю для національної суспільної думки. Саме він сприяв появі першої української партії нового типу, що стала виразником українського ліво-демократичного інтересу.

Вчений висунув гасло «Вільної спілки» народів, що просвітило добу федералізму в українському суспільному русі. Через це його ще називають батьком українського федералізму та неприхильником самостійності України. Але насправді противником української незалежності М. Драгоманов ніколи не був.

М. Драгоманов завжди був дратівливою постаттю для публіцистики. Він був постійним об'єктом гострих нападок з боку публіцистів донцовського типу – Р. Бжеського, М. Мухина та інших. Він сподівався на розуміння української проблеми з боку ліберальної і демократичної російської інтелігенції. Ці сподівання не справдились. І геніальні люди помиляються у своїх прогнозах. Він був актуальним у часи

української революції 1917-1921 років, його ім'я піднімали на прапор відродження шістдесятники, коли з'явився перший двотомник його праць.

Слід зазначити, що М. Драгоманов обстоював неможливість і такого перекрою кордонів Європи, що запуслав би механізм знищення нації. Багато його політичних рецептів придатні сьогодні до творення української політичної нації. Вчений слушно пропонував владі визначати характер національності певних територій. Він був речником ліберального гуманізму, ідеалів добробуту в житті всіх країв, противником диктатури.

Щоправда, деякі з тверджень вченого, висловлених понад 100 років тому, відсунули вбік сам плин часу чи хід політичних подій. Він, остаточно розчарувавшись перед смертю у російській демократії і так званому соціалізмі, писав у листі від 29 вересня 1894 р. до І.Франка, що вважає себе на українському ґрунті європейським лібералом і соціалістом.

У 70-х і 80-х роках М. Драгоманов зосереджувався на соціальній проблематиці, якою інколи жертвував для загальнолюдських космополітичних ідей. Утопічним було громадівство вченого, який природно еволюціонував до реальніших гасел народної демократії. Більше того, він поступово еволюціонував до визнання ідеї української незалежності (висловивши думку про необхідність побудови суверенної української держави ще у праці «Нові українські пісні про громадські справи»), сприйняв також національну ідею.

Розглядаючи історичний шлях українського національно-культурного відродження, умови і фактори, що сприяли чи заважали його здійсненню, М.П. Драгоманов добре розумів і переконливо доводив, що Україна в тогочасний період, у зв'язку з багаторічною русифікаторською політикою царизму, ні в економічному, ні в політичному та духовному плані, особливо з погляду національної

самосвідомості народу, ще не була підготовлена до національно-державної незалежності. Тому головним завданням усіх політичних діячів на ниві українського відродження на той час він вважав культурно-просвітительську роботу серед народу, ознайомлення його з європейською культурою цивілізованих націй і одночасно боротьбу проти імперської політики царизму щодо українського та інших народів. Безпосередньою передумовою, що відкривала б Україні шлях до незалежності, він вважав конституційно-демократичне реформування Росії та перетворення її у федерацію на основі культурно-національної автономії й громадсько-регіонального самоуправління. Звідси його безкомпромісна боротьба проти імперського централізму. Проте, рішуче засуджуючи русифікаторську політику царизму, М.П. Драгоманов ніколи не виступав проти російського народу і високо шанував його культуру, підкреслюючи, зокрема, той фактор, що і європейська культура та ідеї демократизму за тих умов, як він доводив, значною мірою приходили в Україну через російську літературу та культуру.

М.П. Драгоманов був сином своєї епохи. На його світогляді, який формувався у 2-й половині XIX ст., відбилася та гостра боротьба між ідеалістичною і матеріалістичною ідеологією та різними політичними напрямками консерватизму, лібералізму й соціалізму, що точилася на той час у загальноєвропейському масштабі. Він рішуче засуджував терористичні й революційні форми боротьби, зокрема російських народників, віддаючи перевагу мирному еволюційному розвитку суспільства, який, на його думку, є найбільш гуманний і справедливий. Прихильність до еволюційного розвитку суспільства і гуманізму, яка була провідною в його світогляді, певним чином позначалася і на ставленні М.П. Драгоманова до Росії та інших слов'янських народів, зокрема в пропаганді ідей загальнослов'янського федералізму та культурно-національної автономії. Бувши глибоко переконаним в

поступовості історичного процесу і доводячи історичне право українців на свою рідну мову, культуру і державність, але враховуючи історичний досвід і тогочасні реалії становища українських земель у складі Російської імперії та Австро-Угорщини, М.П. Драгоманов вважав, що боротися за українське національно-культурне і державне відродження необхідно, спираючись не лише на етнічний патріотизм. Проголосивши своїм кредо "космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці", він розглядав і українську національну справу через призму загальнолюдських і гуманістичних ідеалів.

М. Драгоманов покладав особливі надії щодо втілення у життя історичних національно-демократичних тенденцій та здобутків національно-демократичного поступового руху. На схилі короткого свого життя вчений по-історіософськи мудро передбачив послаблення самодержавного режиму в результаті політичних катаклізмів. М. Драгоманов відійшов із життя, залишивши Україні найдорожчу заповідь – тестамент політичної волі. Мислитель увійшов у історію політичної й суспільної думки всієї Росії й слов'янського світу як людина, котра випередила свій час.

1.2. Еволюція світогляду вченого, напрями його діяльності

На формування політичного світогляду М.П. Драгоманова, на його розуміння національних проблем та ставлення до національних прав людини помітно вплинув польський національно-визвольний рух. Саме критика національної нетерпимості стосовно сусідніх народів, розуміння безперспективності такої позиції лягли в основу низки пізніших праць М.П. Драгоманова, присвячених національним питанням, а також його суперечок із різними українськими політичними діячами.

Особливий та поспішний інтерес викликали у М.П. Драгоманова соціально-економічні процеси, що розгорталися на його рідній Україні.

Доречно виокремити два теоретичні плани драгоманівських праць. Один – ідеальний, звернений до майбутнього, без визначення можливих строків і конкретних шляхів до досягнення цього ідеального стану. Другий план – актуально-практичний, у якому вчений та громадський діяч намагався теоретично узагальнити, та розв'язати питання «поточної політики».

М.П. Драгоманов прагнув, особливо у женеvський період своєї діяльності, надати своїм «громадівським» накресленням характеру позитивного наукового знання, визначити мету прогресу через пропозиції гуманістичного ідеалу. Він з пафосом декларував, що «Громада» видається, щоби передавати українським громадам здобутки всесвітньої науки й праці громадської, котра йде до того, щоб до кінця увільнити розум людський від усяких путів, щоб люди не ділились на чорноробів і білоробів, та щоб кожна людина, кожне товариство, кожна громада, кожна країна, кожна національність, маючи безпосередньо в руках своїх все, з чого живуть люди, (землі, фабрики і т. ін.), самі собі вправлялись без начальства, по своїй волі, користуючись усім, що вони випрацювали, і міняючись з такими ж вільними і робочими людьми і громадянами у всьому світі [41]. Ці погляди були сформовані у загальних поняттях, шлях до досягнення цього ідеалу навіть самому М.П. Драгоманову не уявлявся у будь-якій чіткій формі. Його праці, позначені впливом таких поглядів, не знайшли ані схвальної реакції, ані розуміння серед багатьох читачів «Громади». Пізніші дослідники, навіть учні М.П. Драгоманова вказували на негативні сторони таких програмних пропозицій М.П. Драгоманова. Зокрема, в цій частині слід погодитись із зауваженнями І. Франка, висловленими на адресу М.П. Драгоманова – мрійника, чи соціального утопіста [67].

Коли ж мова йшла про спроби накреслити конкретні, практичні заходи, запропонувати програму найважливіших перетворень на коротку та середньо тривалу перспективу, у просторі життя одного-двох поколінь своїх сучасників і наступників, М.П. Драгоманов виразно демонстрував переваги свого політичного та соціального аналізу, здібності ідеолога й теоретика. Ця частина спадщини видається важливою і відносно самостійною у системі поглядів М.П. Драгоманова.

У молоді роки і на початку своєї емігрантської діяльності М.П. Драгоманов багато пише про назрілість глибинних економічних і соціальних перетворень. Він наголошує на їх всеохоплюючому характері, пропонує загальні схеми колективної праці. Але вже з початку 1880-х років, а особливо на зламі 80-х та 90-х минулого сторіччя М.П. Драгоманов змінює акценти, переглядає свої теоретичні уявлення. Спосіб його мислення цього періоду розкривають драгоманівські роздуми, наприклад, у «Листах на Наддніпрянську Україну».

Уже на початку своєї літературної та наукової діяльності М.П. Драгоманову довелося переконатися, «як не звикла публіка в Росії до об'єктивності і до всякого роду складних питань та складних формул [92]», і упродовж усієї подальшої діяльності йому доводилося боротися за свободу слова і свободу думки, проти інтелектуальної та національної обмеженості, стереотипів та догматизму. Про цю боротьбу він із гіркотою писав в одному зі своїх листів до «Старої Громади»: «Я завше прожив так, що мене, по меншій мірі, з двох боків ляляли і навіть таке сам собі правило виробив, що як що-небудь напишу таке, що лають тільки з одного боку, то вважаю за діло невдячне [51, с. 125]». Так, уже перші історичні праці М.П. Драгоманова «Імператор Тіберій», «Про становище жінки в першому столітті Римської імперії», а особливо його

магістерська дисертація «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит», були піддані критиці як з боку ліберально настроєної частини науковців – за твердження, що монархія була більш прогресивна порівняно з республікою в Римі, так і з боку консерваторів – за акцентування уваги на проблемі рівноправ'я жінок та відкидання усталених поглядів на римську історію.

Усвідомлюючи велике значення громадської думки в боротьбі за права людини і той вплив, який, має на громадську думку преса, М.П. Драгоманов, поряд з науковою та викладацькою роботою, починає активно співпрацювати в авторитетному на той час виданні «С.-Петербурзькі вестники», редактором якого був Є.Ф. Корш. У своїх статтях «Земство і місцевий елемент в навчанні», «Про педагогічне значення малоросійської мови» та ін. М.П. Драгоманов відстоює право викладання українською мовою у школах України, виступає за розвиток української культури і науки, створення належних умов для розвитку української літератури. Трохи пізніше статті М.П. Драгоманова починають з'являтися в журналі «Вестник Европы», у львівській «Правді».

Активно виступаючи в загальноросійських друкованих органах, М.П. Драгоманов прагнув не тільки довести до відома широкої громадськості правдиву інформацію про Україну, її мову та культуру, але навіть у тих вузьких межах, які дозволяла російська цензура, вів боротьбу за права та свободи людини. Зокрема, в цей час М.П. Драгоманов велику увагу приділяє «українському педагогічному питанню»: запровадженню в школі української мови та літератури, української мови викладання; критиці русифікаторської, антипедагогічної шкільної адміністрації Київського учбового округу та міністерства освіти. За ці виступи М.П. Драгоманова звинувачують у сепаратизмі й, навіть, у зв'язках з Каракозовим, який стріляв у царя [3]. М.П. Драгоманов потрапляє під постійній нагляд, який не припинявся

вже до самого виїзду за кордон. Але загроза можливих репресій не тільки не злякала М.П. Драгоманова, а, навпаки, стала поштовхом до глибокого та всебічного вивчення української проблеми, а, водночас, і проблеми прав та свобод людини, привела його до твердої переконаності у нерозривності зв'язку національних, політичних та культурних прав і свобод людини. «З 1865 року я, почитай один, не переставав писати в Росії, що, мовляв, є і мусить бути українська література і школа, що заведена більш усього за моєю ініціативою етнографічна видавнича комісійка є тепер єдине в Росії зорганізоване українофільське товариство [68, с. 43]», – писав дещо пізніше М.П. Драгоманов в одному зі своїх листів.

Викладаючи загальну історію на історико-філологічному факультеті Київського університету, М.П. Драгоманов постійно проводив у своїх лекціях ідею прав людини як одну з основ суспільного прогресу. О. Русов, який був студентом у часи викладацької діяльності М.П. Драгоманова, згадував, що, слухаючи «його лекції, ми дивувалися тому об'єктивізму і тій твердій логіці, з якими він доводив, що при еволюції у всяких сторонах життя людей, при яких би обставинах, через кого і через що не розширювалися в тій або другій землі права особи на більшу частину народу, – то тим обставинам і тим людям ми повинні дякувати за такий хід історії [140, с. 37]». У своїй лекції на право викладання в університеті «Імператор Тіберій» М.П. Драгоманов писав: «Він (Тіберій) говорив, що у вільній державі і слово, і думка повинні бути вільні [47, с. 53]», цим самим переконливо показавши, що правління Тіберія, який в історії традиційно вважався прикладом деспотизму і свавілля, було більш законним і гуманним, ніж правління російських самодержців.

Прогресивні погляди М.П. Драгоманова, його незалежна наукова та громадянська позиція, які принесли йому заслужений авторитет і повагу серед студентської молоді та інтелігенції, водночас не могли подобатися

ні офіційним властям, ні реакційній частині науковців. Виникає ускладнення з магістерськими іспитами, науковим відрядженням за кордон, а після захисту дисертації – із затвердженням на посаді доцента. Однак М.П. Драгоманов продовжував свою наукову роботу, боротьбу за українську школу, людські права і свободи, виступаючи проти реакції, русифікації.

Одержавши ступінь магістра у 1870 р., М.П. Драгоманов був обраний Радою університету штатним доцентом, проте це рішення Ради не було затверджене. В результаті М.П. Драгоманов, виїхавши за кордон на стажування в університетах Європи, отримав значно менше грошей, ніж звичайно видавалось молодим вченим, яких посилали на стажування [16, с. 253]. Перебування за кордоном, яке тривало майже три роки, мало надзвичайно велике значення для світогляду М.П. Драгоманова загалом та для його правових поглядів зокрема. Він вивчає досягнення європейської історичної науки, організацію навчання у початкових школах, політичне становище, законодавче регулювання різних суспільних відносин, зокрема прав та свобод людини. М.П. Драгоманов розумів, що дуже важко встигнути вивчити все, що його цікавить, проте невпинно працював у різних напрямках. Підкреслюючи всю складність завдання, яке він перед собою поставив, М.П. Драгоманов писав в одному зі своїх листів, вже після повернення до Києва: «Взагалі ж слабка сторона моєї поїздки – це надзвичайна різноманітність предметів, на які я звертав увагу. Втішаю себе тим, що я заклав собі фундаменти для багатьох робіт – але не розрушили би дощі часу ці фундаменти, перш ніж буде збудована споруда [90, с. 545]».

Знайомство з Європою у М.П. Драгоманова почалось з Варшави, Познані та Берліна, де він зупинився на вісім місяців. Головним питанням, яке найбільше цікавило у цей період М.П. Драгоманова, було порушення національних прав слов'янських народів з боку Німеччини та

Росії. Спостереження та висновки цього періоду знайшли своє відображення в роботі «Східна політика Німеччини та обрусіння», опублікованій у першій половині 1872 р. в журналі «Вестник Европы». Перебуваючи в Німеччині, М.П. Драгоманов був вражений духом національної ненависті та нетерпимості, який панував у тодішній Європі. В листі до свого товариша М.М. Шульженка від 21 січня 1871 р. він писав: «Нас із німцями розділяє риса часу – расова ненависть... Європа вступила в період такої ненависті... Німці вже ллють кров і чинять підлості на заході. Повернуться вони і на схід... Що я тут наглитався газет, журналів, брошур ... а до сих пір доброго слова про нас і про слов'ян взагалі не зустрів [50, с. 387]». У цьому ж листі М.П. Драгоманов доходить висновку, який пізніше знайде свій розвиток у низці праць з національного питання: «Відношення німецьких вчених до французів і до нас не тільки сумне, тому що стосується нашої шкіри, але і тому, що тепер ще у німців чистої науки політико-моральної нема, бо якщо б вона була, то вказала б їм межі національних прагнень і наслідки зневаги чужих прав і вузького розуміння своїх вигод [34, с. 260]». Саме така політико-моральна наука чи не найбільше зацікавлює М.П. Драгоманова.

Перебуваючи за кордоном, М.П. Драгоманов багато уваги приділяє і проблемі свободи совісті, відносинам між церквою і державою, а також школою та церквою. Він уважно вивчає зарубіжний досвід організації початкової освіти, боротьбу, яка на той час точилася в Німеччині за усунення конфесійного характеру та релігійного виховання у школах [74, с. 148].

Перебуваючи у Відні, М.П. Драгоманов познайомився з представниками передової галицької інтелігенції, зокрема з українськими студентами з Галичини, що навчалися у Відні. З ними у нього зав'язались тісні, дружні стосунки, які, щоправда, пізніше розвивались по-різному. Ці знайомства посилили інтерес М.П. Драгоманова, який

пробудився у нього ще з середини 60-х років, до Галичини, до можливостей, які тут відкривались для розвитку української літератури та культури, тієї ролі, яку могла б відіграти Галичина у зміцненні та розширенні українського руху. В листі до Мелітона Бучинського М.П. Драгоманов писав: «Як будете писати, то не забудьте розказати і про нові галицькі стосунки. По газетах нічого не розберу; які права руським обділяє міністерство, на що згоджуються поляки і чого вимагають русини самі [137, с. 137]».

Перебування за кордоном, спостереження за політичним життям, співпраця з пресою, проблеми із затвердженням його доцентства та перспектива, яка відкривалась для політичної діяльності в Галичині, змушують М.П. Драгоманова замислитись, як пише він у листі до С.Ф. Кістяківського, над тим, що «можливо, пора почати вести другу лінію», оскільки подальше перебування на державній службі – це шлях, «на якому, крім втрати часу і особистої гідності, нічого майже відбутися не може [42, с. 269]».

Тому закономірною була його пропозиція В. Навроцькому: «Підберіть хоть 5-6 співробітників, заведіть строго опозиційну радикальну газету, – тоді я лишу київське професорство – і до Вас у робітники, щоб приложити свою руку до розкидання того гною, що давить наш народ [159, с. 97]». Проте з радикальним українським виданням у Галичині у той час нічого не вийшло, і заклики М.П. Драгоманова до галицької преси давати «статті про те, як наш народ обдурено при емансипації селян, як його в Сибір тащуть за те, що штундистами робиться, як йому не стає грошей на податки, ... уряд – та беріть це усе глибше, а не тільки так, що мовляв, усе через Петра I та Катерину II, та що Січі нема [39, 186]», – так і залишились нереалізованими, аж до появи женецької «Громади».

Ще перебуваючи у Флоренції, М.П. Драгоманов одержав від Сергія Подолинського програму журналу «Вперед», який планувалося

видавати у Цюріху. А вже перебуваючи в Цюріху, М.П. Драгоманов ближче познайомився з представниками різних революційних напрямів, зокрема прихильниками П. Лаврова, які згуртувались навколо майбутнього журналу «Вперед», та Бакуніна, праця якого «Державність і анархія» вийшла друком саме у цей час і користувалась значною популярністю серед російського студентства. Обидва ці напрями були неприйнятні для М.П. Драгоманова. Поділяючи увагу Бакуніна до національного питання, М.П. Драгоманов не підтримував його ігнорування ролі закону та держави як форми закріплення та гарант її прав людини. Так само, стосовно позиції П. Лаврова, М.П. Драгоманову імпонувала повага до знань, пропаганда раціоналізму і позитивізму, характерна для теорії Лаврова. Водночас, повне ігнорування національних проблем, ухил у бік культу великих народів, характерний для німецької соціал-демократії, який у російській інтерпретації став простою модифікацією історичного російського великодержавного шовінізму та центрizmu, були для М.П. Драгоманова глибоко ворожі. І як пізніше писав він у своїй автобіографії, «та й взагалі я переконався, що всі люб'язності впередівців до мене пояснюються розрахунком, що при моїй ще тоді не підірваній популярності в Галичині я зможу допомогти їм у перевезенні їх видань в Росію. Цю перевозку я постараюся їм полегшити, а в дальші відносини рішив не пускатись та вести свою працю самостійно [цит. за: 95, с. 148]».

Зі значно ґрунтовнішим знанням європейського життя, сучасних йому форм та методів політичної діяльності у 1873 р. М.П. Драгоманов повертається до Києва.

По дорозі він на деякий час зупиняється у Львові, де входить у тісний контакт з українською інтелігенцією Галичини. Як пізніше згадував сам М.П. Драгоманов у «Австро-руських споминах», у нього виникло багато суперечок з галицькими народовцями щодо прав людини, а саме довкола проблеми свободи совісті та боротьби з

клерикалізмом у політиці і літературі та права на освіту, необхідності просвіти для широких народних мас як необхідної умови соціального прогресу [34]. Саме на підставі незалежності наукових досліджень від релігійних догм чи будь-яких ідеологічних впливів, широкого доступу до наукових досліджень та досягнень науки розробив Михайло Драгоманов статут Товариства ім. Т. Шевченка. Але чи не найголовнішою для галицької української інтелігенції М.П. Драгоманов вважав роботу серед селян, широке їхнє залучення до громадської діяльності, пробудження національної та політичної свідомості селянства, знання та розуміння ними тих прав і свобод, які надавала австрійська конституція.

У Києві М.П. Драгоманов застав значне пожвавлення українського наукового, культурного та політичного руху. Активно діяв незадовго перед тим створений Південно-західний відділ Російського географічного товариства, молодь працювала над підготовкою словника, планувався випуск популярних книжок для народу. М.П. Драгоманов одразу активно включився в роботу.

Однак ще перебуваючи за кордоном, М.П. Драгоманов доходить висновку про необхідність боротьби не тільки за права культурні, а й за національні, економічні, політичні та соціальні. Про це свідчать і праці, написані мислителем у цей період. Як згадував один з сучасників Драгоманова: «захоплено читали й тогочасні статті М.П. Драгоманова у «Петербурзьких Ведомостях» і в «Вестнике Европы» («Восточная политика Германии»), їх читали, обмірковували, думки М.П. Драгоманова поширювалися і українське суспільство уперше починало розуміти питання національної політики. І коли «Стара Громада» далі трималася терену мирної філологічної та культурної праці, навкруги М.П. Драгоманова наростав гурток, що поділяв його ясні думки, його пересвідчення, що без політичної боротьби не здобути Україні справжнього визволення [51, с. 83]».

Розуміння необхідності поєднання культурницької праці для народу і боротьби за його національне визволення стає, основою подальшої діяльності М.П. Драгоманова. Один із активних членів «Старої Громади» пізніше говорив, що «з другої половини 1873 року, коли повернувся М.П. Драгоманов із-за кордону, почав здійснювати в товаристві питання соціального характеру [51, с. 83]». Саме у цей період М.П. Драгоманов формулює відоме кредо: «Радикал, котрий на Україні не признає українства, єсть недодумавшийся радикал, так само як і українофіл, котрий не додумався до радикалізму, тільки плохий українофіл [52, с. 319]», – яке розвинув більш повно вже пізніше, випускаючи «Громаду», де він писав: «Нам, українцям, треба ще звернути увагу і на те, що на Вкраїні і уряд, і богатирі не свої, а чужоземні, як і в Галичині, і в Угорській Русі. У нас уряд великоруський, а богатирі часом жиди і поляки, а часом, як хто з нашого народу українського у пани або богатирі пошиється, то й, дивись, зараз же перевернеться або на москаля, або на ляха, по-мужицькому вже слово промовити йому сором. А це вже діло відоме, що чужоземне здирство і гніт безмірно важче, аніж своє, бо вже, звісно, чоловік швидше своєму на користь зробить, аніж чужому [56, с. 68]». Проте у цих спробах «злити в одно радикальство й українофільство» М.П. Драгоманов був далекий від якоїсь вузькопартійної діяльності. Навіть відстоюючи необхідність політичної роботи, М.П. Драгоманов чітко декларує абсолютну повагу до прав людини, змогу кожному максимально використовувати свої здібності для політичної боротьби, виходячи з власних переконань, вважаючи неприпустимим будь-який диктат. Водночас велику увагу М.П. Драгоманов приділяє методам політичної боротьби. Так, наявність конституції давала змогу висувати політичні питання, зокрема боротьби за розширення політичних, національних та соціальних прав людини, у Галичині у практичну площину. В «Одкритому листі з України до редакції «Правди», який був

написаний за пропозицією М.П. Драгоманова і під яким підписалися провідні діячі українського руху, рішуче засуджувалась орієнтація галицьких народовців на централістські німецькі впливи, конфесійних шкіл. Водночас підкреслювалась необхідність боротьби за рівність прав для всіх національностей, вирішення всіх політичних і соціальних проблем на засадах свободи і народоправства [54, с. 659].

Суспільно-політичний розвиток, досвід історії для М.П. Драгоманова були підтвердженням єдності, універсальної сутності природних і суспільних процесів. На його думку, вони підпорядковувались рушійним силам еволюційного розвитку, закономірностям прогресу. Сприймаючи еволюційну теорію як найвизначніше наукове відкриття XIX ст., учений намагався осмислити особливості природи суспільного розвитку, економічних, соціальних і політичних відносин. Уже на початку наукової кар'єри він декларує своє сприйняття та підтримку ідеї прогресу як стрижня концепції еволюції, бере саме її за основу власних наукових розвідок, а згодом і громадської діяльності. Від перших до останніх його наукових і публіцистичних праць слово «еволюція» стає ключовим терміном. Еволюційна концепція не тільки не ставиться М.П. Драгомановим під сумнів, а навпаки, спонукає його до пошуку нових проявів прогресу у всіх сферах людського буття. Переконаність у її правильності заохочує його осмислювати конкретні явища та факти під кутом зору поступального розвитку.

Відзначимо, що М.П. Драгоманову не було властиве «механічне» перенесення принципів природної еволюції на ґрунт історії людства. Він критично ставився до спрощеного розуміння еволюції. Погляди мислителя сприймалися як концептуальні і справляли серйозний ідейний вплив на сучасників та молодші покоління суспільних і політичних діячів України і Росії, що виховувались на драгоманівських працях [57, с. 174].

Ученому було притаманне стремління визначати основні та другорядні фактори суспільної еволюції, розглядати взаємодію природних – географічних, ресурсних, кліматичних – чинників із соціально-економічними та політичними компонентами розвитку суспільства, окремих цивілізацій, конкретних країн. Він намагався враховувати, які саме чинники є впливовими, що в їх дії свідчить на користь теорії суспільної еволюції, а що може визначатись як другорядне, випадкове. Особливо його цікавили проблеми рушійних сил розвитку суспільства, свободи вибору людини в межах історичних обставин, відповідальність окремої особистості та народу за свій вибір тощо. Поза суто науковими «імплікаціями», застосуванням концепції еволюції, драгоманівська версія теорії суспільного прогресу була виразно підпорядкована завданням утворення цілісної, несуперечливої картини історичного розвитку як основи для вибору цілей і завдань політичної діяльності. У ній, поруч із зовнішніми, об'єктивними чинниками, тенденціями та закономірностями, важливе місце посідали суб'єктивні фактори, історія набувала гуманістичного сенсу й людських вимірів. У цій картині нове з'являлось як результат важкого пошуку, боротьби і помилкових спроб, де врешті-решт людина використовувала свій шанс на самореалізацію.

Замислюючись над «природою» соціальних відносин, М.П. Драгоманов наголошував на визначальній ролі таких рушійних сил суспільства, як інтереси, потреби окремих індивідів, суспільних груп, народів у цілому. Він не без пафосу прокламації виголошував: «Будь-яке суспільство, у всякий час, прагне до можливого задоволення потреб всякого члена. Таке чи інакше поняття про потреби, такі чи інші обставини, що заповіло минуле, дають такий чи інший склад суспільного життя [64, с. 208]». Але таке формулювання не в повній мірі задовольняло дослідника, і він робив певні уточнення, щоб не склалось враження, що рух до задоволення потреб діє як

однобічно спрямований від потреб та інтересів через боротьбу за їх задоволення до самого задоволення і т. д., аж поки не виникають нові потреби. Дослідник вводить роз'яснююче поняття «коливання при прагненні до прогресу» і відзначає, що ці коливання відбуваються у «кожного народі». Підсумовуючи ці загальні міркування, учений формулює своє бачення розвитку суспільного поступу та завдання професійного історика щодо їх аналізу: «При цьому якщо певний порядок утримується, то лише тому, що відповідає певним потребам суспільства. Хай би з якогось боку він був і гіршим від минулого і був однобічним, порівняно з нормальним порядком, історик повинен визначити, що вважалось у даний час необхідним для щастя життя (ідеал часу), яким чином можливе було задоволення потреб у певний час для окремих осіб (з придушенням свободи інших чи без нього) і для суспільства, причини такого чи іншого розвитку потреб і відповідного їм суспільного устрою. Для того ж, щоб провести суд над часом, історик повинен брати до уваги, якою мірою сприяє або перешкоджає поняття про потреби і устрій суспільний даного часу розвитку їх у майбутньому, тобто досягненню можливого щастя життя для кожної особи [64, с. 209]».

Отже, за всієї «об'єктивізації» картини еволюційного розвитку суспільства, М.П. Драгоманов приділяє особливу увагу суб'єктивним чинникам, а також вводить у науковий обіг таке невиразне поняття як «щастя кожного». Справді непростим ставало б завдання того історика, який захотів би діяти за таким науковим сценарієм дослідження, коли йому доводилось би оцінювати події минулого через призму «ідеалів майбутнього», як це закликав робити М.П. Драгоманов. Утім, тут маємо справу з однією із перших його наукових праць і, очевидно, бажання продемонструвати свій авторський науковий стиль, творчу неповторність спонукала дослідника до визначення широких завдань, до категоричних

узагальнень там, де доречніше було б обережне, гіпотетичне формулювання власних підходів до методологічних інновацій [69].

Згодом М.П. Драгоманову став властивий більш виважений підхід до ролі об'єктивних і суб'єктивних факторів людського поступу, навіть мінімізація значення саме цих останніх. Десятиліттям пізніше він уже заявляв: «В історичному поступі більш усього має силу не добра воля осіб з усіма тими судами над ними, карами й страхами кари і каянням, а мимовольний зріст громадського життя, та впорядкована громадська праця й тиха, й гостра [84, с. 9]». Це не значило, проте, ігнорування або недооцінки ним вільної дії особистості, людських колективів, їх внеску у зміну історії. Він постійно бажав віднайти дійсну міру можливого, максимальну межу впливу людських прагнень і дій на природу суспільства, на творення історії.

Суперечливість, нез'ясованість «механізмів» втілення у життя ідеалів поступу, конкретних проявів еволюції суспільства та людини ставили під сумнів і за часів життя вченого саму ідею поступу. Цей виклик М.П. Драгоманов намагався сприймати і давати на нього відповіді. Виділимо два основні плани його інтелектуальної рефлексії. По-перше, це постійне доведення ним теоретичної правильності самої ідеї поступу, принципової точності еволюційного погляду на суспільний, історичний розвиток людства. По-друге, переходячи з рівня філософсько-світоглядної дискусії на ґрунт конкретної історії та аналізу політичних процесів, він використовував ідею поступу як методологічне знаряддя аналізу минулого та сучасності. При цьому намагався витворити узагальнену картину тих провідних тенденцій і закономірностей, які, згідно такої методології наукового пізнання, мали привести до певного майбутнього.

Ідея поступу, наголошував він, є закономірним результатом розвитку європейської цивілізації, яка досягла якісно нового рівня

завдяки процесам Відродження, Реформації, великих географічних відкриттів. З цього часу ця цивілізація ставала центром, де концентрувались і творчо переосмислювались досягнення інших, не європейських та нехристиянських цивілізацій, з якими європейці починали тісніше взаємодіяти і чию багату спадщину вони з подивом відкривали для себе у міру глобалізації торгівельних, економічних і політичних інтересів європейських країн. Особливо ж важливий вплив на європейців, за М.П. Драгомановим, справило споглядання, «як переміняються од громадської праці громадські порядки, – як це бачили європейці в XVI–XVIII ст.», а також висновки «науки всесвітньої історії [84, с. 9]». Поділяючи думку, що ідеї, а суспільні ідеї особливо, є віддзеркаленням дійсних процесів, відповіддю на певні суспільні потреби, М.П. Драгоманов слушно використовував і такий аргумент на користь самої ідеї поступу, як її теоретичний розвиток і підтвердження в системі природо- та суспільствознавства останніх двох століть. «Правдивість думки про поступ доповнюється самим зростом сеї думки, бо в зрості сім також видно поступ з часами [34, с. 214]» – відзначав він.

За М.П. Драгомановим, поширення ідеї постійної еволюції людства, розгляд суспільних і політичних відносин з точки зору прогресу привели до революційних змін як у царині людського духу, так і в сфері суспільно-політичного життя, відносин між людьми. При цьому учений наголошував, що нова ідея не просто заперечувала, але й заступала місце старих уявлень про людину, суспільство, державу, а нерідко видозмінювала, надавала новий сенс старим уявленням. «Всі старі зчувки, як напр. бажання непадлеглості під чужу породу, – твердив він, – всі недобитки старих вільних звичаїв і привілегій, спомини старих бунтів і т. ін., все те тепер, або прилагоджувалось до цих нових думок, коли хоч в чому-небудь згоджувалось з ними, або засихало, коли було їм противне. Думка про поступ в історії

стала підпирати всі змагання до зміни в громадських порядках по тим новим думкам, зміни то миром, то повстанням [84, с. 9]». Цей перетворюючий потенціал нового світогляду приваблював М.П. Драгоманова.

Отже, не лише світоглядне значення розуміння розвитку людської історії, але й творчі можливості, конструктивний потенціал ідеалів прогресу, нові обрії свідомої суспільної діяльності, захоплювали М. Драгоманова.

1.3. Проминальне й актуальне у філософсько-світоглядних концептах Михайла Драгоманова

Громадський діяч, з очевидним темпераментом політика, не міг пройти повз такий скарб, такий засіб впливу на маси, як ідеї, що надавали наукову, теоретично вивірену перспективу почуттям, інтересам і прагненням тих соціальних верств, народів, для яких краща доля могла бути обіцяна тільки в майбутньому. І саме в ідеї поступу, додатково обґрунтованій концепцією суспільної еволюції, М.П. Драгоманов вбачав ледь не свого роду «філософський камінь» перетворення дійсності. «Думка про поступ *позаду нас* підпирала передові гурти й тоді, коли вони були ще малими, даючи їм певну надію, що подібно ж буде поступ і *од нас, і після нас*. Так напр. тепер соціалісти, заступники «*четвертого*» шару громадського, бачачи й признаючи те, що зробила в свій час для поступу громадського буржуазія, «третій» шар громадський, – тим більше хочуть іти далі й підпирають свої надії на те, що таки вони доборяться до свого, приміром того, як боролась і доборолась до свого та буржуазія [84, с. 10]», – обґрунтовував він свої погляди на суспільне значення прийняття ідеї поступу.

Філософська системність і універсальність ідеї поступу були великою інтелектуальною спокусою в століття, де все ще, здавалось, переважала статичність: економічні відносини, суспільна ієрархія, імперські потуги – все це свідчило на користь якщо не «незмінності», то все ж малорухомості порядків, що існують. Ідея поступу, перенесена з висот теорії на ґрунт ідеології та політичних борінь, обіцяла умовність, історичну минуцність і політичну відносність усталеності порядків, які критично сприймала тогочасна інтелігенція. Особливо ж інтелігенція тих народів, які потерпали від незадовільних умов свого становища, від дискримінаційного політичного та правового статусу. М.П. Драгоманов реагував на такі запити, а даючи свої відповіді, не міг обійтись без ідеї неухильного й переможного прогресу, без ідеї постійної еволюції, прагнення людства до вдосконалення, до кращої долі.

Коли ж приходили сумніви у справі, за яку боровся, коли доводилось зустрічатися з труднощами у застосуванні загальної теорії до окремих явищ, фактів, процесів, учений неодноразово відчував всю складність «переведення» філософської мови теорії прогресу на прикладну мову наукових пошуків у галузі історії, фольклористики тощо. (Напр. у листі до О. Питна, розповідаючи про свою роботу над історичними піснями українського народу, М.П. Драгоманов зазначав: «...знаєте, якщо звести те, що надруковано і розкидано у різних місцях, якщо звести не тільки ті пісні, в яких є власні назви, але й ті, в яких відобразилась епоха, то виходить напрочуд багатий матеріал для народної історії, тільки, на жаль, такий, що свідчить проти теорії історичного прогресу [35, с. 41]». А що вже казати за спроби вибудувати політичну програму та тактику, оперту на принципових засадах теорії суспільного поступу. Та іншого, гідного заміника він не бачив і тому вважав недоцільним відмовлятись від теорії, яка в цілому дає задовільні результати, незважаючи на те, що в

окремих випадках вона залишає без відповіді конкретні питання: «Тільки ж, звісно, ми, як і всяка людина, котра має певні думки, вважаємо їх за вірні, по крайній мірі, доти, поки їх не перекинуть науковим способом наші противники, – а тому, наголошував він, – поки що ми вважаємо вірною основу тих думок, бо вона є ніщо інше, як приклад до певної справи такого світогляду, котрий руководить усією наукою, – того світогляду, що не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки переміну (еволюцію), рух (динаміку) [36]».

Визнавши, що все на світі – рух, динаміка і процес змін, конче потрібно встановити систему координат, в якій ця всеохоплююча динаміка зможе бути розглянута так, щоб не перетворювалась на суцільний хаос, неупорядковані пересування у часі та просторі. Погляд на суспільні та політичні явища потребує визначення таких просторових, часових і ціннісних координат, чого не міг не усвідомлювати М.П. Драгоманов. Тому він приходив до висновків про потребу цілісного, системного погляду на суспільство як на феномен формування та розвитку певної культури, цивілізації. Таке бачення вигідно відрізняло його погляди, дозволяло сприймати суспільні процеси у широкому контексті, не обмежуючись одними, нехай і важливими параметрами оцінок різних явищ. Для прикладу наведемо його визначення культури: «А тим часом культура, як неустанна еволюція людських громад до поступу, носить у собі все поступове: і науку, і промисел, і політику, мирну й революційну, і всяку таку працю, котру годі розірвати одну од другої [42, с. 6-7]». Політика, що базувалась на такому науковому та методологічному фундаменті, мала шанси набути нових якостей, вийти на нові рівні. Отже, уникаючи економічного або іншого однобічного детермінізму, М.П. Драгоманов пропонував українській та російській суспільно-політичній думці

нові обрії світобачення, що справді було цінним внеском у формування іншої суспільної атмосфери.

Намагаючись досягнути зміст суспільного поступу, М.П. Драгоманов визначав, що він полягає у «варіаціях зросту і розуміння індивідуалізму й акомодатії індивіда і колективності, котра все більше розширяється від роду до людськості [42, с. 2]». Відповідно він прагнув знайти раціонально точні, вивірені форми подолання суперечностей між індивідами та різними формами і рівнями суспільної організації на цьому нескінченному шляху до людськості, людства, універсальної цивілізації.

У конкретно-історичних умовах європейської цивілізації для розв'язання питання про форми та напрямки суспільного прогресу необхідно було дати відповідь на питання про його носіїв, про ті соціальні групи, які можна розглядати як провідників поступового світогляду. М.П. Драгоманов, спираючись на історичний досвід, справедливо відзначав, що в історії нового часу особливу роль у цивілізаційному розвитку західноєвропейських країн відіграли міста та міські соціальні верстви, починаючи від ремісників і робітників, закінчуючи міськими вищими класами. З іншого боку континенту вчений бачив відсутність розвинутого міського населення, перерваність традицій самоврядування міст, неможливість повноцінного захисту корпоративних прав та інтересів міщанства, брак елементарних умов для вільного обміну результатами праці, у тому числі інтелектуальними і духовними здобутками. У цьому він вбачав причини цивілізаційного відставання народів Східної Європи в рівні та темпах розвитку, порівняно з відповідними показниками західноєвропейських націй. Особливо сумною поставала перед ним картина цивілізаційного розвитку народів Російської імперії. «Як би там не було, – зауважував учений, – а тільки «зібрана» царями Московщина в XVI-XVII ст. майже зовсім не мала городян-ремісників, –

тобто того шару громадського, котрим держалась тоді вся культура Європи й на котрому з XVI ст. держиться увесь поступ її – од вільнодумства до громадівства. ... І коли далі само царство побачило потребу й ремесла, й науки для самої сили своєї, – то весь дальший прогрес громадський з XVII–XVIII ст. пішов в Московщині за приводом царства й чиновництва, через що: 1) ще більше задавив вільний вчинок громадський; 2) став огидним громадянам; 3) на перших порах ще більше розірвав шари громадські один од одного й навіть ще більше розганяв людей, як розганяла їх тяжка служба усього люду московського Петрові I-му й т. ін. [84, с. 16]».

Такі історичні, політичні та соціально-культурні умови відчутно ускладнювали діяльність громадських сил, що орієнтувались на національне пробудження, соціальне піднесення та економічний добробут власних народів – підданих Росії. Але, прагнучи вирішити проблеми українського народу, розмірковуючи над шляхами його звільнення, М.П. Драгоманов, у цілому, відстоював обґрунтованість оптимістичного погляду на долю недержавних, поневолених націй. І підставою для висновків, що майбутнє на боці прогресивних, визвольних сил, для нього були не тільки роздуми про «минулу славу» (значення якої він ніколи не заперечував), але й намагання запропонувати дещо потужніше за ностальгію. А саме – перспективу майбутнього, привабливу і надихаючу як для власного народу, так і для його потенційних союзників у спільній боротьбі з поневоленням і поневолювачами.

«Об'єктивним», потужним союзником у боротьбі за національне, соціальне та політичне визволення М.П. Драгоманов вважав сам ідеал поступу, ідею неухильної еволюції людства, націй та окремих суспільств до демократії, до справедливого суспільного ладу, до мирного співжиття вільних і рівноправних націй. Він наполягав, що в цих його намаганнях немає нічого вигаданого, штучного, що це лише

узагальнення дійсного історичного досвіду людства, його давньої та нової історії, які якраз і підтверджують правильність настанов на активну дію в ім'я та на засадах суспільного прогресу. Цю ж думку він прагнув зробити переконанням українських мас: «Так то думка про поступ історії наперед стала ґрунтом і підвалиною всякої громадської, – політично-соціальної, – праці, мирної, як і повстанської, і в цілих гуртів, як і в кожній людині осібно, – вливаючи вільним робітникам коло добра громадського таку силу в душу, яку колись давала найліпшим з рабів божих віра в царство небесне за службу богові й церкві; – тільки тепер та нова думка не несла в душу ні тієї тісноти, ні тієї шкоди, яку наносила стара церковна віра [84, с. 18]».

Імпонує чесність, з якою вчений проводив порівняння ідеї поступу з релігійною ідеєю. З відстані часу бачимо, що віра в поступ мала витокami не тільки раціонально-наукові підстави, не лише досвід природознавства, просвітницький месіонізм й позитивістську методологію XIX ст. – М.П. Драгоманов точно уловив емоційний фактор, чуттєвий заряд цієї ідеї, її психологічний потенціал, хоч окремо на цьому й не наголошував. Віра у поступ стала свого роду релігією часу агностицизму й атеїзму, коли старі боги та церкви вже втратили монополію на ідеологію й здатність «окормляти» свою паству, а наукове пізнання і філософський скептицизм, віра в поступ стали натомість, принаймні на певний час, світським еквівалентом сакрального почуття причетності до дії «вищих сил», задоволенням потреби у «правдивій» вірі. Чого зовсім не зауважив М.П. Драгоманов, за всієї його проникливості, то це тенденції окремих прихильників цієї віри до утворення нової войовничої церкви, яка, у свою чергу, рекрутувала своїх «вірних», створюючи власну суспільну ієрархію, що й витворили у XX ст. «непорушні догмати» істинного соціального і духовного прогресу, запровадили власні священні канони. «Служителі» цього культу претензіями на

безгрішність та універсальність залишили далеко позаду традиційні церкви, включно з католицькою часів середньовіччя. Ідеологічний феномен більшовизму, частково передбачуваний М.П. Драгомановим як політична небезпека, не був усе ж одним із його прогнозів щодо можливості «поступового» розвитку народів Європи. Вчений, на жаль, не замислювався над духовними наслідками можливого утворення такої «церкви в ім'я прогресу», навпаки, симпатизуючи ідеалові «прогресивної церкви» у певні роки свого життя.

Тоді, коли М.П. Драгоманов намагався поширювати поступові ідеї у популярній формі серед селянства, робітництва та інтелігенції Галичини, Буковини та Наддніпрянської України, він спробував довести, що ідеали суспільного поступу та кращі релігійні догмати не суперечливі у своїх морально-духовних принципах, у своєму прагненні до покращання людини, її моральності та практичної поведінки. Але переваги керівництва ідеями поступу перед служінням релігійним догматам християнства, на погляд М.П. Драгоманова, полягали в тому, що саме ідея поступу дає «міцний ґрунт для праці кожної людини і навчає людей ніколи не тратити надії на ліпші часи і лучитись до можливого поліпшення свого життя тепер і надалі. Сим думка про поступ корисна для людей безмірно більше, ніж усякі віри в рай на землі, котрі й не залежать від людей, або на небі, для котрого люди зневажають життя на землі [34, с. 167]».

У попередні роки, 1870-ті та 1880-ті, М.П. Драгоманов значно категоричніше заперечував суспільне значення цінностей християнської релігії в час поширення нових, наукових знань. Але соціальні та духовні реалії галицького, буковинського суспільства, результати тривалих дискусій з приводу релігійності українців і національної ролі духовенства змусили його частково переглянути акценти і пом'якшити публічні вирази стосовно ролі християнства, меншою мірою – традиційних християнських церков у сучасному суспільному

житті українців. Звідси походить цей компромісний тон у його популярних працях: «При сім наука про поступ не підриває ні одної з добрих думок про способи заслужити собі царство небесне, бо вона також навчає людей, що треба любити людей, як самих себе, але ж додає до того ще щось нове... Нова ж наука про поступ власне звертає увагу на громадські порядки, змагаючи перемінити їх так, аби навіть недобрій людині, тяжко було робити щось лихе, а добрій легко було робити добро для всієї громади, а через те й для самої себе, та аби так помалу і недобрі люди відвикали від злих думок і звичаїв [34, с. 169]».

Отже, ідея поступу цікавила й полонила М.П. Драгоманова не тільки як інструмент, певна методологія наукового пізнання. Ті результати, які вона давала природознавству, гуманітарним наукам, очевидний прогрес суспільних відносин, прояви соціальної емансипації, зокрема селянства, розвиток нових, демократичних форм політичного співжиття розвинутих націй надихали М.П. Драгоманова на широке використання ідеї прогресу, концепції суспільної еволюції в своїй теоретичній та практичній діяльності. Завдяки вмілому використанню нових суспільно-політичних теорій, що були збудовані на такому фундаменті, можна було пропонувати нові політичні програми та вибудовувати принципи стратегії і тактики визвольного руху, що і було сенсом творчих зусиль М.П. Драгоманова.

Висновки до першого розділу

Дослідивши передумови формування світоглядних переконань М.П. Драгоманова, напрями його діяльності та філософські концепти, можна зробити наступні висновки.

Світоглядно-філософські витоки життєдіяльності М.П. Драгоманова починаються з виховання у сім'ї, потім у студентські роки та під час роботи у редакції журналів «Громада» й «Вольное слово».

Визначено, що першочерговим завданням для освічених людей М.П. Драгоманов визнавав крайню потребу думати, говорити й писати рідною мовою, працювати на свій народ та поривати його на змагання за встановлення на власній землі «вільних державних, громадських порядків й вільної духовної освіти».

Розглядаючи історичний шлях українського національно-культурного відродження, умови і фактори, що сприяли чи заважали його здійсненню, М.П. Драгоманов добре розумів і переконливо доводив, що Україна в тогочасний період, у зв'язку з багаторічною русифікаторською політикою царизму, ні в економічному, ні в політичному та духовному плані, особливо з погляду національної самосвідомості народу, ще не була підготовлена до національно-державної незалежності. Тому головним завданням усіх політичних діячів на ниві українського відродження на той час він вважав культурно-просвітительську роботу серед народу, ознайомлення його з європейською культурою цивілізованих націй і одночасно боротьбу проти імперської політики царизму щодо українського та інших народів.

Безпосередньою передумовою, що відкривала б Україні шлях до незалежності, М.П. Драгоманов вважав конституційно-демократичне реформування Росії та перетворення її у федерацію на основі культурно-національної автономії й громадсько-регіонального самоуправління.

На основі аналізу творчої спадщини М.П. Драгоманова можна виділити два основні плани його інтелектуальної рефлексії. По-перше, це постійне доведення ним теоретичної правильності самої ідеї поступу, принципової точності еволюційного погляду на суспільний, історичний розвиток людства. По-друге, переходячи з рівня філософсько-світоглядної дискусії на ґрунт конкретної історії та аналізу політичних процесів, він використовував ідею поступу як методологічне знаряддя аналізу минулого та сучасності. При

цьому намагався витворити узагальнену картину тих провідних тенденцій і закономірностей, які, згідно такої методології наукового пізнання, мали привести до певного майбутнього. За М.П. Драгомановим, поширення ідеї постійної еволюції людства, розгляд суспільних і політичних відносин з точки зору прогресу привели до революційних змін як у царині людського духу, так і в сфері суспільно-політичного життя, відносин між людьми.

«Об'єктивним», потужним союзником у боротьбі за національне, соціальне та політичне визволення М.П. Драгоманов вважав сам ідеал поступу, ідею неухильної еволюції людства, націй та окремих суспільств до демократії, до справедливого суспільного ладу, до мирного співжиття вільних і рівноправних націй. Він наполягав, що в цих його намаганнях немає нічого вигаданого, штучного, що це лише узагальнення дійсного історичного досвіду людства, його давньої та нової історії.

Ідея поступу цікавила й полонила М.П. Драгоманова не тільки як інструмент, певна методологія наукового пізнання. Ті результати, які вона давала природознавству, гуманітарним наукам, очевидний прогрес суспільних відносин, прояви соціальної емансипації, зокрема селянства, розвиток нових, демократичних форм політичного співжиття розвинутих націй надихали М.П. Драгоманова на широке використання ідеї прогресу, концепції суспільної еволюції в своїй теоретичній та практичній діяльності. Завдяки вмілому використанню нових суспільно-політичних теорій, що були збудовані на такому фундаменті, можна було пропонувати нові політичні програми та вибудовувати принципи стратегії і тактики визвольного руху, що і було сенсом творчих зусиль М.П. Драгоманова.

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ М.П. ДРАГОМАНОВА ЯК ФІЛОСОФСЬКЕ ПІДГРУНТЯ ЙОГО ПЕДАГОГІЧНИХ ПОШУКІВ

2.1. Феноменологія людини та свободи Михайла Драгоманова індивідуума

Громадське життя для Михайла Драгоманова – це постійний рух, який відбувається по висхідній лінії від нижчих форм до вищих.

Оскільки громадське життя розвивається прогресивно, а всі суспільні явища перебувають у причинному зв'язку, М.П. Драгоманов твердив, що кожен конкретну постать треба оцінювати тільки в конкретно-історичному плані, враховуючи всі суспільні умови, в яких вона перебуває. «Кожного чоловіка, кожного писателя тільки тоді можна оцінити як слід, – пише він, – коли роздивитись на нього власне історичним об'єктивним поглядом, та ще й на ґрунті тієї громади, в якій він виріс і працював.... Таке дослідження розбиває ідоли, святі моці, та зате дає не тільки правдивий погляд на померлих пророків, а ще й міцну нитку, щоб провести нас в будуще... [2, с. 22]».

М.П. Драгоманов при дослідженні усної народної творчості вбачав невичерпне джерело пізнання суспільно-економічного і духовного життя народу. В цих дослідженнях письменник скористався порівняльно-історичним методом, який пройшов у нього еволюцію від простої теорії наслідування до складного методу з використанням теорій міфологічної та антропологічної шкіл. Пізніше, прагнучи вивчати історичні фольклорні сюжети шляхом аналізу їх основних елементів, які зумовлені суспільними відносинами, М.П. Драгоманов доповнює цей метод соціологічним методом. При аналізі легенд та оповідань, М.П. Драгоманов прагнув розглядати їх в історичному

аспекті, в їх становленні, розвитку та змінах. Він писав: «Порівняльний дослід мусить дійти до першого джерела всякої теми, прослідити її дороги, показати, як вона перейнялась по дорозі і, нарешті, показати, національні одміни варіантів. Для того всього дослід мусить звернути увагу не лишень на боки, згідні в варіантах, але й на їх одміни, і, доходячи до першого джерела, мусить звертати увагу на відповідність ознаків єго до географічних і історичних обставин певних країн і тоді лишень фіксувати первообраз в звісну країну і добу, коли та відповідність очевидна [1, с. 174]».

Вивчення усної народної творчості привело вченого до висновку, що вона змінюється у відповідності зі змінами самого народу. «Новий напрямок історично-порівняльний, – писав він, – доводить власно, що і усна словесність не стояла на одному місці, а розвивалась відповідно до історії народу, його культурних взаємин, у тісному зв'язку з словесністю писаною. Через те тим більше треба дослідникам народної словесності розбирати її не як щось ізольоване від других видів словесності, від творів інших народів, а вкупі з ними [6, с. 479]».

Таким чином, у дослідженні фольклору у М.П. Драгоманова яскраво виявився діалектичний підхід. Це стосується також проблеми взаємовідношення загальнолюдського і національного, яку прагнув розв'язати М.П. Драгоманов. Націю він розумів як категорію історичну, що перебуває у безперервних змінах та розвитку. В його розумінні вона – не просте, механічне сполучення людей в суспільстві, а органічно складений колектив людей, зв'язаних «національними ознаками» і певною територією. До «національних ознак» М.П. Драгоманов підходить обережно, застерігаючи, що вони «не визначені ще точно наукою, – крім хіба що мов». Тому з «національних ознак» він бере насамперед національну мову, яка зв'язує між собою людей однієї нації, а також певну територію.

У своїй діяльності М.П. Драгоманов часто звертався до соціологічних проблем. Предмет соціологічної науки він вбачав у вивченні законів розвитку історії, у визначенні шляхів прогресивного розвитку людства.

М. Драгоманов був широко ерудованим вченим у галузі всесвітньої історії, уважно вивчав і добре знав твори мислителів стародавнього світу, середніх віків, нового часу. Він послідовно викладає погляди стародавніх істориків, істориків епохи Відродження та новітніх часів на Римську імперію і дає оцінку їх філософсько-історичним концепціям. У творах класиків античної історичної науки молодому вченому дуже подобалось їх прагнення встановити причини суспільних явищ, сумлінний виклад історичних подій та яскраві характеристики староримських імператорів. У деякого з староримських істориків він відзначає елементи історичної критики. Але основна хиба античних істориків, на його думку, полягала з тому, що вони зовсім не брали до уваги соціально-економічних факторів, ігнорували роль народних мас в історичних подіях і зводили всю історію до діяльності імператорів і полководців. Вони обмежувались описом лише зовнішніх рис історичних явищ і зв'язків між ними.

Такі висновки про роль соціально-економічних факторів прийшлись не до смаку ліберально-буржуазним історикам, і вони звинуватили М.П. Драгоманова в тому, що він пропагував «соціалізм».

Особливу увагу в своєму критичному огляді М.П. Драгоманов зосереджує на соціологічних поглядах представників позитивістської школи. Це пояснювалось тим, що соціологічні концепції позитивістів були модними тоді серед широких кіл ліберально-буржуазної і демократичної інтелігенції.

Віддаючи данину своєму часу, М.П. Драгоманов позитивно оцінює Конта, Боккля, Мілля, Спенсера та інших. У творах цих

буржуазних філософів він знаходить багато раціональних думок, які уявлялись йому досягненням науки про суспільство того часу, його симпатії, таким чином, на боці «позитивної школи в філософії». Але разом з тим далеко не все задовольняє його в поглядах позитивістів на історичний процес, на пояснення явищ суспільного життя. Вивчивши багато творів засновників позитивізму, він змушений був визнати, що не всі «засади, проголошені позитивістами», можуть претендувати на науковість. Закінчуючи свій аналіз, М.П. Драгоманов робив висновок, що на багато проблем позитивістська «історико-філософська доктрина ще не виробила точного і ясного погляду», що вона по суті не може дати задовільної відповіді на ті питання, які висувуються життям.

У поглядах М.П. Драгоманова на історію суспільства, основне місце посідає ідея об'єктивного та закономірного історичного прогресу. Ця ідея в найбільш повній формі була розвинута ним в магістерській дисертації «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит».

М. Драгоманов доводив, що народ, трудящі маси – головний творець матеріальних і духовних благ у суспільстві. Тільки та культура буде жити і розвиватись, яка живиться духом свого народу. «Цивілізація, що не спирається на загальнонародне добро, стоїть на піску [5, с. 313]», – говорив він. Завдання історичної науки він вбачав в тому, щоб осмислити і висвітлити життя народних мас, їх економічне і культурне становище. «Без всякого сумніву історик, що має справу з державою, в якій існує різка різниця між інтересами і правами більшості і меншості, не повинен оглядати хід історії її з точки зору інтересів меншості, без сумніву також, що історія мас і держав важливіше історії пануючих класів і столичного міста [5, с. 313]».

Право народів на самовизначення належить до так званих колективних прав, тобто його отримує певна соціальна спільність. Право народів на самовизначення – фундаментальне право у тому розумінні, що воно лежить в основі індивідуальних прав, тобто тих прав, які надаються індивіду як такому. І справді, надання і користування індивідуальними правами буде тільки тоді мати сенс, коли народ, до якого належить цей індивід, вільний і вправі розпоряджатись своєю долею на свій розсуд. Якщо ж народові відмовлено у цьому праві, то всі індивідуальні права будуть фікцією. Це прекрасно усвідомлював М.П. Драгоманов, який підкреслював, що «безперечно, українці багато втратили через те, що в ті часи, коли більша частина інших пород людських в Європі складала свої держави, їм не довелося того зробити. Як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони себе от чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі [8, с. 293]». Тому, розглядаючи проблему прав людини, М.П. Драгоманов тісно пов'язує її зі свободою народу. Для нього не існує дилеми: або свобода людини, або свобода народу, – у правовій системі М.П. Драгоманова одне без іншого не існує й існувати не може. І доти, доки не буде вільним народ, не можна говорити про волю окремої людини. Наприклад, у своїй політико-соціальной програмі «Вольный Союз»-«Вільна Спілка» головним завданням М.П. Драгоманов ставить «роботу для політичного, економічного і культурного визволення та розвитку українського народу [17, с. 125]». І далі в цій же праці він наводить ґрунтовний перелік прав людини. Необхідність доповнення основних прав людини, таких як рівність усіх перед законом, вільний вибір місця проживання, свобода слова та інші, що є правами народу, підкреслює М.П. Драгоманов і у «Вступному слові до «Громади» 1878 року», де, зокрема, зазначає: «Нам українцям,

тепер треба доложити до тих основних прав ще і волю кожної породи людської, а також громади й країни, тобто вільності федеральні [39, с. 328]».

Право кожного народу на самовизначення, самоочевидне в другій половині ХХ ст., було далеко не таким у минулому столітті. І справа тут не тільки в імперіях, які, підкоривши багато народів, були далекі від зацікавлення у розвитку кожного народу, його мови, культури, а тим більше політичної свідомості. Тут достатньо згадати хоча б заборону російським урядом вживання слів «Україна», «український», «Гетьманщина», «Січ». А й такі теоретики правової думки, як Ло'кк, Монтеск'є, Руссо та інші, були представниками, а отже, і виразниками інтересів великих і могутніх народів – французького, англійського чи німецького, – для яких не існувало проблеми з самовизначенням, оскільки у процесі історичного розвитку вони створили могутні національні держави, навіть, більше того, самі ж прагнули до «офранцуження», «германізації» чи іншої національної нівеляції народів, які входили до складу їхніх держав. І тут, як це підкреслював і М.П. Драгоманов, представники передових течій і напрямів виявлялись продовжувачами і послідовниками своїх попередників. Ця тенденція була характерною і для соціалістичного руху, який зароджувався і набирав чимраз більшої сили. Багато соціалістів дуже революційних поглядів було того погляду, який висловив Фердинанд Лясаль у своєму листі з 8 травня 1863 року до Карпа Родбертуса такими словами: «Я не безоглядний прихильник національності!... Право національності я признаю тільки великим культурним націям... – а не для рас, яких право лежить скоріше тільки в тім, щоб асимілюватись з тими і розвиватись під їх впливом». Подібно висловились ще в 1848 р. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс... Це не були ніякі національні

великодержавні примхи, тільки вплив цілком означеного погляду на хід і інтереси історичного розвитку [51, с. 41]».

Право народу на самовизначення М.П. Драгоманов вважав однією з головних умов розвитку суспільства, оскільки, як він переконався на власному досвіді, повноцінний і гармонійний розвиток людської особистості можливий тільки у контексті рідного народу. «Я ж навернувся на щастя чи нещастя, до українства від європеїзму [52, с. 41]», – писав він у листі до В. Антоновича.

Пройшовши, свого часу, через етап «общерусскости», М.П. Драгоманов не тільки зрозумів хибність тих поглядів, а й до кінця життя залишався стійким захисником українських інтересів, прагнучи збагатити національно-визвольний рух українського народ прогресивними ідеями, які виробила світова думка і які йому як ученому європейського рівня були добре знані.

Згадуючи про батька, дочка М.П. Драгоманова Лідія писала у своїх споминах: «Він любив мені говорити: «Денаціоналізація є деморалізація». Денаціоналізуються найгірші елементи нації (бо вони роблять це з користі), і тоді маємо штучний вибір найгірших елементів народу, що їх саме підтримують денаціоналізатори. А чесні й найкращі елементи задушуються. Усе це веде до пониження морального й інтелектуального рівня всієї нації [31, с. 138]». Аналогічну думку висловив Михайло Петрович Драгоманов і у «Передньому слові до «Громади» 1878 р.», зазначивши, що широкий визвольний рух серед недержавних народів дасть змогу повернути для роботи на благо рідного народу хоча б частини «перевертнів», які покинули свій народ, «щоб розкидатись скрізь, куди сяга межа державна [39, с. 325]».

Внесок М.П. Драгоманова у розвиток поняття про право народу на самовизначення має не тільки вузькоукраїнські рамки, – мислителю вдалось проаналізувати і ґрунтовно охарактеризувати ті

головні ознаки, які характерні для ставлення будь-якого «державного» народу до пригноблених народів, а також ті труднощі, з якими доводиться зіткнутись народові, який прагне до власної незалежності. І справа тут не тільки у тому, що проти національно-визвольного руху поневоленого народу виступають представники правлячих класів, але ще й представники пригноблених верств та революційно настроєні елементи. Ілюструючи свої слова, М.П. Драгоманов пише: «У наших земляків галицьких єсть дві приказки: 1) «Тікай ляше, бо все, що на тобі, то наше», 2) «Посунься, ляше, най русин сяде!». Ці дві приказки виразно малюють те, як стоїть діло між державними та панськими й недержавними та мужицькими породами скрізь на світі. Не тільки все, що пани й держава витягають з людей простих, недержавних, все, що на панстві, але й теперішня сила самих противопанських і противодержавних гуртів серед людей державних пород на добру частину виросла через те, що висисала грошеві засоби й вивчених людей од людей простих, од пород недержавних. Тепер, коли показуються люди, що хочуть покинути працю тільки на породу держави, а повернути її на породи недержавні, і впорядкуватись серед неї самі по собі, багато декому приходить знімати з себе те, що він надів чужого. Це ж, звісно не всякому подобається, навіть із тих хто говорить, що всі люди рівні [45, с. 482]». Далі на прикладі ставлення німців і угорців до слов'ян, поляків і росіян – до українців, білорусів, литовців, М.П. Драгоманов переконливо доводить, що тривале панування над пригнобленими народами зробило шовіністами та противниками поневолених народів не тільки правлячі верстви, а й верстви пригноблені. Тому у пригноблених народів нема іншої альтернативи, як твердо пам'ятати, «що в світі всяка сила посувається тільки перед силою ж [45, с. 482]». І М.П. Драгоманов вітає здобуття державної незалежності все новими і новими народами, вважаючи, що поява цих держав необхідна не

тільки для раніше пригноблених народів, але й корисна для «зросту космополітичних думок у сусідів їхніх, котрі доти хазяйнували по їхніх хатах як «великі народи» [45, с. 483]». Такі національні держави, підкреслював М.П. Драгоманов, «які вони не єсть, а спиняють не тільки вояцьку і державну зневагу одних пород людських другими, а ще й кладуть «початок кінця» тому, щоб панство й багатирство (капіталісти) тих пород, що раніше натирались сили, висисало (експлуатувало) людей породи сусідньої й на господарському полі, і кладуть кінець тій спільності, яка поневолі єсть в цій зневазі й цьому висисанню між державою, панством, багатирством і т.зв. «народом» державної й панської породи. Коли держава, панство й багатирство теперішніх «великих», «культурних» і т.ін. пород будуть одіпхнуті в свої країни хоч би новими державами пород «менших» в Європі, а далі й в Азії, хоч би з їхнім панством і багатирством, і опиняться вид до виду з своїм «народом», тоді й «соціальний переворот» настане скоріше [45, с. 483]».

З цих слів чітко проступає позиція М.П. Драгоманова у питанні права народу на самовизначення. Саме здобуття національної незалежності, створення своєї держави є першою і головною передумовою надання та забезпечення кожному представникові даного народу всіх прав людини, у тому числі соціальних та економічних. Без власної державності будь-які соціальні зміни та революції будуть тільки зміною осіб «панівного», «державного» народу, «старшого брата», не змінюючи суті цієї експлуатації, далі продовжуючи висисати, кажучи словами М.П. Драгоманова, матеріальні та духовні цінності пригнобленого народу. І жахлива помилка лідерів української революції 1917-1922 рр. полягала у тому, що цього драгоманівського положення вони не засвоїли, вважаючи, що експлуататором українського народу є тільки російські та польські поміщики та капіталісти.

Трагічний досвід останніх семидесяти років підтвердив істину драгоманівських слів. І сьогодні, коли український народ здобув свою державну незалежність, вкрай необхідно пам'ятати застереження М.П. Драгоманова, «що старі звички живуть в людях довго й довго заховуються й під новими думками й словами й навіть обертають їх собі на службу [140, с. 15]». Тут достатньо згадати хоча б кампанію на захист прав людини, яка розпочалася, як тільки народи колишнього Радянського Союзу почали здобувати держави у незалежність. Хто б ще років десять-п'ятнадцять тому міг подумати, що люди, які називали права людини буржуазними вигадками і запроторювали на довгі роки до тюрем активістів з контролю за дотриманням документів та угод Народи з безпеки і співробітництва в Європі, – стануть найпалкішими захисниками прав людини, але тільки в державах, що здобули політичну незалежність.

Розглядаючи право народу на самовизначення, М.П. Драгоманов тісно пов'язував із ним низку проблем, зокрема міжнаціональні відносини, ставлення до тих чи інших народів, критику інших позицій стосовно національного питання, проблему національного визволення українського народу. Палкий прихильник права народів на самовизначення, на створення своєї держави як необхідної умови нормального розвитку всього народу і кожної людини, оскільки навіть «культура має і політичну і соціальну сторону, а по-друге, що без певного простору, який дається тільки вільними політичними установами, важка, а для народів, що не мають національної незалежності, майже абсолютно неможлива ніяка...[16, с. 251]», – М.П. Драгоманов, водночас, був рішучим противником будь-якого шовінізму, національної винятковості та ворожнечі, зневага до інших народів. І в цьому він був непримиренним противником і російських лібералів та революціонерів, і слов'янських народів, які щойно

звільнилися від колоніальної залежності, і представників українського руху.

Застерігаючи український народ від такої «хвороби», М.П. Драгоманов підкреслює, «що думка про національність може бути причиною і насилування людей і великої неправди [90, с. 469]». Отже, можна з певністю стверджувати, що і Закон про національно-персональну автономію (січень 1918 р.), і Декларація прав національностей України (листопад 1991 р.) є, якоюсь мірою, наслідком невтомної праці М.П. Драгоманова над пошуком шляхів цивілізованого вирішення проблем національних меншин, які проживають в Україні.

Заслуга М.П. Драгоманова полягає ще й у тому, що він переконливо довів – ненависть до інших народів зовсім не свідчить про любов до свого народу і навпаки. У своїх працях він виступає прихильником толерантного ставлення до сусідніх народів. В одному із своїх листів М.П. Драгоманов, зокрема, писав: «Все діло в тім, що іменем того, як ми любимо свій край дома, я не міг нападатись на кацапа, ляха, навіть жида у них дома. [3, с. 246]».

Характеризуючи цей аспект поглядів М.П. Драгоманова, Іван Лисяк-Рудницький писав: «У народів поневолених, покривджених долею, національне почування має нахил ставати наболілим місцем психіки. Проявляється це в хитаннях між крайностями; люди або зневажають, осміюють, принижують усе рідне або перекидаються у протилежність, у шовіністичний дурман, що під його впливом заперечують об'єктивні вартості, якщо тільки вони не є специфічно «свої». Не раз такі комплекси національної меншовартості та національної меганомалії співживають в одній душі, – дивне видовище для стороннього глядача. Поставу М.П. Драгоманова можна вважати в цьому відношенні за зразкову. Далекий від усіх патріотичних самообманів, завжди відкритий на позитивні вартості

чужини, критичний нарівні до свого й чужого, при цьому він твердо знав і вірив, що український народ має природні дані для вільного існування і в змінній обстановці він міг би зайняти гідне місце у вселюдському історичному процесі [114, с. 113]».

Михайло Драгоманов як політичний реаліст прекрасно усвідомлював труднощі, що їх доведеться долати кожному народові на шляху до свого самовизначення, тому особливу увагу він приділяв національній самосвідомості, розвиткові у кожної людини почуття обов'язку перед своїм рідним народом. Починаючи з «Громади», він постійно пропагував ідею необхідності працювати, передусім на благо свого народу. І вже наприкінці життя, відповідаючи на привітання з нагоди 30-річного ювілею його громадсько-політичної та науково-літературної діяльності, він сказав: «Наш народ скривджено не тільки соціальне і політично, але й національне. І кривда лежить не тільки в тім, що наша національність і, ознака її, мова не має прав рівних з правами мови московської, польської, угорської, румунської, – але і в тому, що на всім обшарі землі, де живе наш народ, хіба 5% інтелігенції признає себе людьми однієї національності з тим народом. Через те народ наш не має культурної помочі од інтелігенції, котра чи прямо, чи посередньо живе з його праці. Лихо це дійшло до того, що навіть найдемократичніші люди з інтелігенції, що живе серед нашого народу, од нього власне одвертаються, а несуть свою працю, таланти, гроші на службу іншим народам... Зробіть так, щоб одна частина французької інтелігенції вважала себе англійцями, друга німцями, третя італійцями, четверта іспанцями, – то й побачите, які то будуть сильні французька література, політика і самий французький соціалізм [40, с. 92]».

Вважаючи співпрацю всіх пригноблених народів вкрай необхідною і корисною, так само як і співпрацю з російськими опозиційними силами, що б дало останнім більше змога для здобуття

політичної свободи в самій Росії, Михайло Петровичу Драгоманов був рішучим противником національної нівеляції чи національного нігілізму, ще більш рішуче він виступав проти великодержавного російського шовінізму, органічно притаманного російському революційному рухові. У своїй роботі «Терроризм й свобода», спростовуючи повідомлення російської преси про те, що він є лідером Російської соціал-революційної партії, Михайло Драгоманов писав: «Почнемо з уклінної просьби виключити нас не тільки з «российской социально-революционной», але й з якої би то не було «российской партии». Ми хоч і родились від «подданных российского императора», але ми не є «российский»... Ми не малорос, а українець і як такий, ми – член нації, яка не лише пригноблюється в «российской» державі, в Росії, й урядом, а почасти і суспільністю пануючої національності; але й знаходиться і за межами Росії – в Австро-Угорщині. Поставивши собі за головну мету працювати, в міру наших сил і вміння, на користь нашого рідного народу, ми можемо говорити про «российские» справи лише постільки, поскільки вони стосуються нашого народу; ми можемо постільки ж стикатися і з «российскими» партіями, але ні в якому разі не можемо входити цілковито ні в одну з них [136, с. 158]».

З таких позицій підходив М.П. Драгоманов до будь-якої роботи на благо народу. Він виступає за випуск революційної літератури на «мовах народних, а не на одних тільки державних та вищих верств [42, с. 2]», наполягає на веденні пропаганди серед народу передових та прогресивних ідей, опираючись на історичні та національні традиції кожного народу. І, як показав історичний досвід, М.П. Драгоманов мав повну рацію, коли писав, що «захисники національної рівноправності... мають ... підстави дивитись з деяким занепокоєнням в майбутнє і тим більше, що, особливо в останній час, навіть революціонери великоруські не виявляють помітних симпатій до основ обласної

автономії і по меншій мірі щадять догму єдності і неподільності Росії, якщо не прямо її підтримують [39, с. 7]».

Важливим для реалізації права народу на самовизначення М.П. Драгоманов вважав і рівень національної самосвідомості народу.

М.П. Драгоманов зробив усе, щоб не тільки підняти національну самосвідомість українців, а й переконати Європу, що Україна – це земля зі своєю культурою, мовою, традиціями, історією, що український народ повинен посісти належне місце серед народів Європи. Він робив все, щоб представники панівних класів, революційно настроєна молодь, прогресивна інтелігенція з ідентифікували себе зі своїм народом і щоб на всій українській етнічній території український народ, попри державні кордони, які порізали українську землю, був об'єднаний єдиною політичною волею, прагненням до власного «вирішення своїх прав на своїй землі», єдиною національною самосвідомістю.

Але вплив М.П. Драгоманова на розвиток самого інституту права народів на самовизначення не був би таким суттєвим, коли б він обмежився боротьбою за це право тільки для українського народу. Внесок М.П. Драгоманова у розвиток правової думки полягає в розробці принципу, згідно з яким кожен народ, незалежно від його державних та історичних традицій, чисельності, культурного розвитку та економічного потенціалу, має право сам вирішувати свою долю, бути господарем на своїй землі. Проголошений цей принцип був у той час, коли одна частіше розвинутих європейських народів домагалась захоплення все нових і нових територій, нових ринків збуту та джерел дешевої сировини, а друга частина, оголошуючи національність буржуазними пережитками і декларуючи себе інтернаціоналістами, прагнула до всесвітньої революції, щоправда залежно від авторства домінувати в цій революції повинні були німці, французи, росіяни або представники інших «державних» народів. Як і будь-яке інше

право людини, право народу на самовизначення з'явилося не в другій половині XIX ст., а як об'єктивна умова суспільного розвитку у тій чи іншій формі було притаманне правовій думці упродовж всього історичного процесу розвитку. Проте, у певні історичні періоди для певних народів виникає загроза національного знищення або нівеляції шляхом фізичного чи духовного знищення представників народу. В XIX ст. була спроба духовно знищити український народ. М.П. Драгоманов поряд з іншими кращими представниками нашого народу не допустили цього.

Одна з головних заслуг М.П. Драгоманова при розробці проблеми прав і свобод людини полягає у тому, що він теоретично довів, що права людини становлять єдиний комплекс, і пріоритетність якоїсь групи прав і свобод не тільки не сприяє розширенню прав і свобод людини загалом, але й порушує всі інші права і свободи. Так, на відміну від прихильників соціалістичного напрямку, які головними вважали соціально-економічні питання, нехтуючи або заперечуючи соціальну вартість інших прав, М.П. Драгоманов виступав за політичне, соціальне, національне визволення українського народу. Не вважаючи, що зі здобуттям власної державності вирішення всіх проблем наступить автоматично, він, водночас, підкреслював цінність і значущість власної держави для всієї нації і для кожної окремої людини. Не знаходячи реального ґрунту, на який могла б у той час опертися ідея української державності, він виступає з широкою федералістичною програмою, реалізація якої дозволила б значною мірою усунути те безправне становище, в якому український народ перебував в обох імперіях, і з подальшим політичним розвитком та національним самоусвідомленням українського народу дала б змогу здобути власну незалежність. Важливим у М.П. Драгоманова є й етнографічний принцип визначення приналежності землі тому чи іншому народові чи тій чи іншій державі. Саме народ, який заселяє

ту чи іншу територію, на думку М.П. Драгоманова, і має право визначити свій статус, державну приналежність або хоча б на підставі широкого місцевого самоврядування самостійно вирішити свої внутрішні проблеми.

Вважаючи національні права людини невід'ємною частиною правового статусу особи, М.П. Драгоманов переконливо довів тотожність боротьби за національне визволення та за права і свободи людини.

Підкреслюючи важливість прав людини, їхню пріоритетність для правового статусу особи, М.П. Драгоманов писав: «Нічого і доводити, що для кожної особи недоторканість її індивідуальних, прав набагато суттєвіша за права її впливати, навіть прямо, а особливо посередньо, на хід державних справ [51, с. 125]». Саме з цієї причини М.П. Драгоманов приділяв стільки уваги розробці цих прав, їхнього законодавчого закріплення та гарантованості.

«Право на життя є невід'ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя», – проголошує стаття 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [39, с. 39]. В цьому формулюванні знайшов своє втілення багатовіковий процес розвитку світової правової думки, який врешті поставив людину в центр будь-якої правової системи, визначивши людське життя як захищеність. Це право людини, без сумніву, є найбільш природним і невід'ємним. Без забезпечення права на життя неможливо говорити про інші права та свободи [52, с. 125]. Тому М.П. Драгоманов, наводячи перелік «прав людини і громадянина» у праці «Вільна Спілка» (найбільш повний перелік, який є у працях мислителя), на перше місце висуває право на життя і скасування смертної кари [17, с. 125]. Така повага до людського життя, навіть незважаючи на реальну політичну чи суспільну ситуацію, притаманна українській правовій думці й українському національному законодавству. Пригадаймо, що навіть в

часи проголошеного в Росії «червоного» і «білого» терору у Конституції УНР було записано, що «громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути покараний смертю [26, с. 376]». А М.П. Драгоманову свого часу довелося вести тривалі полемічні баталії з російськими революціонерами, які обрали політичний терор методом своєї боротьби за повалення самодержавства.

Задля справедливості слід зазначити, що позиція російських революціонерів отримала верх і майже 110 років (перші рішучі виступи М.П. Драгоманова проти тактики терору та проти зневажливого ставлення до людського життя з боку російських революціонерів припадають на початок 80-х років) була спершу революційною тактикою, а пізніше – і державною політикою. Останніми яскравими прикладами повної зневаги до права людини на життя були події у Вільнюсі та Тбілісі. «Застосуванням збройних сил проти цивільного населення у Тбілісі у квітні 1989 р. і у Вільнюсі в січні 1991 р. Радянський Союз, без сумнівів, порушив міжнародні стандарти з прав людини. Насамперед, йдеться про порушення ст. 6 Пакту про громадянські і політичні права, яка закріплює священне право кожної людини на життя. Відхід від цього права недопустимий навіть за умов надзвичайного стану. Використання танків, бронетранспортерів, вогнепальної зброї проти цивільного населення не повинно мати місця ні за яких обставин [131, с. 60]».

Вважаючи права і свободи людини самоцінністю, порушення або ігнорування якої не може бути виправдане жодними цілями, М.П. Драгоманов не визнавав терору як методу боротьби. Політичне вбивство, вважав М.П. Драгоманов, є все ж вбивством людини у суспільстві, а життя кожної людини, у тому числі царя та його чиновників, повинно бути священним, і ніхто не вправі свавільно позбавити людину життя. Тому у «Вільній Спілці» він підкреслював, що «вбивство будь-якої особи (дія, що суперечить одному з положень

про права людини і громадянина) ніколи не повинно бути завданням ні цілої «Вільної Спілки», ані жодного її відділу [17, с. 125]».

Виступаючи проти індивідуального терору, М.П. Драгоманов зазначав, що політичне вбивство з особистого замислу є свавіллям особи, а вбивство за постановою того чи іншого таємного революційного суду чи трибуналу – це деспотизм, оскільки здійснюється без належної судової процедури, тобто без захисту, без свідків, і тому повністю суб'єктивне. Воно спрямоване проти суспільного порядку, в якому ідея прав людини повинна бути найвищою цінністю, оскільки на ній базується сам зміст свободи. Терор ігнорує цю ідею, цим самим сприяючи деформації суспільної свідомості, а, отже, і прогресивного демократичного розвитку суспільства. У кінцевому підсумку, таке ставлення до прав людини негативно впливає на самих прихильників таких методів політичної боротьби, виховуючи в них політичні погляди, згідно з якими вбивства, страти і т.п. виняткові міри є нормальним та дієвим засобом боротьби.

Проте слід зазначити, що М.П. Драгоманов не обмежував право на життя тільки запереченням смертної кари та політичних убивств. Розглядаючи право на життя, Михайло Драгоманов вказував на те, що право це має набагато ширший зміст. І одним з головних аспектів гарантованості цього права є мирний розвиток людства, недопущення війни, яка є крайнім запереченням права на життя. Тому політичну діяльність, спрямовану на мирне розв'язання міжнародних конфліктів, він вважав одним із гарантів права на життя, підкреслюючи, що «вже і тепер думка про міжнародні суди... вберегла кілька разів європейців і американців од війни [39, с. 25]».

Поряд з правом на життя фундаментальним правом людини є право на свободу і особисту недоторканість. Розглядаючи право на

свободу, М.П. Драгоманов вважав, що історія цивілізації є не що інше, як прогрес людської думки, спрямованої на пошуки і вдосконалення шляхів і методів захисту свободи особи від усякого свавілля і випадковостей. Найбільш дієвим засобом такого захисту, виробленим людством упродовж тисячолітньої історії, М.П. Драгоманов вважав закон, який один тільки і може, будучи обов'язковим для всіх, і неухильно дотримуваний всіма під страхом покарання, забезпечити свободу особи від насильства з боку не тільки окремих осіб, а й будь-яких груп та їхніх об'єднань у будь-якій формі. Саме це правило недоторканості прав, які належать людині і є невіддільними за самою суттю фізичної та моральної природи людини, є основою закріплення правового статусу особи, її конституційних гарантій. Більше того, навіть там, де нема конституційного чи будь-якого іншого правового закріплення правового статусу особи, право на особисту безпеку, підкреслював М.П. Драгоманов, не може бути ігнороване, оскільки як притаманне людській природі воно служить основою людського співжиття, і тому діє без офіційного визнання, без санкції законодавчої влади [91, с. 462].

Таким же невід'ємним правом людини є рівність усіх перед законом без будь-якої дискримінації з огляду на віросповідання, національність, яку М.П. Драгоманов вважав не тільки обов'язковим елементом прав людини, а й умовою розвитку людського суспільства. У цьому аспекті розглядав М.П. Драгоманов і рівність прав чоловіків і жінок. Так, ще в одній з перших своїх наукових робіт «Про становище жінки в першому столітті Римської імперії» він рішуче заперечує загальноприйнятту, починаючи від римських авторів, точку зору на становище жінки в Римській імперії і негативне значення, яке нібито мав розпад патріархальної сім'ї. Навпаки, розпад патріархальної сім'ї з її «нерозвинутістю людської особистості», абсолютним юридичним та фактичним безправ'ям жінки був явищем

прогресивним, оскільки дав змогу жінкам брати участь у суспільному житті, а майнові права та право розлучення, які отримали жінки у період Римської імперії, підготували «можливість християнських дружин, у яких церква запитує перед вступом у шлюб про її особисту згоду на шлюб [72, с. 18]», тобто заклали основи рівності прав чоловіка і жінки.

Розробка проблеми рівності прав жінок М.П. Драгомановим зацікавлює у тому аспекті, що йому, на відміну від багатьох сучасників, вдалось уникнути крайнощів у цьому питанні, тобто побоювань консервативно настроєної частини, що з отриманням жінкою рівних прав неминучий розпад сім'ї, і радикально настроєної частини, яка виступала за «вільну любов». Заперечуючи першим, М.П. Драгоманов вважав, що «страхи того, що тоді «оставлять без догляду дітей», мають такі ж підстави, як страхи наших бабусь, що коли всі селяни будуть вільні, то не буде кому за плугом ходити [39, с. 345]».

Михайло Драгоманов розглядав рівність прав жінок у нерозривному зв'язку з усім комплексом прав людини. В одному з листів до організатора жіночого руху на Галичині Наталії Кобринської він, заперечуючи потребу виділення з загального прогресивного руху жіночого руху, писав: «Я все ніяк не можу поділити арифметику на жіночу і чоловічу і думаю, що вона одна для всіх і що жінки себе найскоріше піднімуть, коли просто стануть робити всі наші праці не гірше нас [141, с. 15]». Для М.П. Драгоманова жінка у суспільному житті була такою ж особистістю, як і чоловік, і виділення якихось специфічних жіночих громадянських чи політичних прав він вважав неправильним і, навіть, дискримінуючим стосовно жінок.

Водночас, було б неправильно розуміти позицію М.П. Драгоманова щодо рівноправності жінок, як таку, що вбачає в цій

рівноправності можливість і обов'язок жінок виконувати ту ж фізичну роботу, що і чоловіки, не враховуючи природних особливостей жінки, ігноруючи материнство як найважливіше призначення жінки, що було характерне для деяких прихильників неправильно сприйнятої емансипації. Саме тому доцільно звернути увагу на «Програму» періодичної «Громади», де, зокрема, зазначалось: «В справах політичних ми бажаємо рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усякої породи (раси) [76, с. 148]». Тобто М.П. Драгоманов ставив питання про політичну і юридичну рівність, а не про зрівняння обох статей суто декларативне, яке не враховує фізіологічних особливостей, а, отже, залишає поза увагою таку важливу проблему, як материнство, що суттєво відрізняло погляди мислителя від популярних на той час теорій про передання функцій виховання дітей державі, про сім'ю як буржуазний пережиток тощо.

Право на життя, свободу, недоторканість особи, рівність усіх перед законом, як і інші елементарні права людини, повинні бути, вважав М.П. Драгоманов, не тільки проголошені, а й закріплені в законі і надійно захищені. Як зазначає Р.А. Мюллерсон, «нерідко не тільки в радянській пресі, але й з уст дипломованих юристів можна почути, що головне – це охорона прав чесних людей. І вже в другу чергу можна думати про права затриманих, арештованих і, тим більше, засуджених. Така думка глибоко помилкова.

По-перше, без гарантій особистої недоторканості, незалежного, справедливого і публічного суду дуже легко стирається грань між чесними людьми та злочинцями.

По-друге, тоталітарні держави завжди з успіхом використовували саме систему правоохоронних органів (перетворюючи їх з органів, покликаних забезпечити права людини, в установи репресивні) для боротьби з противниками режиму, та й просто зі всіма небажаними.

По-третє, і особи, що порушили закон, у тому числі і кримінальний, не стають людьми поза законом. Хоча їхні права і свободи можуть підлягати певним обмеженням, ці обмеження повинні бути законними і необхідними.

Тому право на свободу і особисту недоторканість, право на справедливий і публічний розгляд кожної справи компетентним, незалежним і неупередженим судом є важливим правом кожної людини, мірилом та гарантом демократичного суспільства [131, с. 71]».

Наведена цитата розкриває думку та погляд сучасного вченого та члена Комітету ООН з прав людини на проблему і, водночас, показує рівень розуміння цієї проблеми, характерний для М.П. Драгоманова і абсолютно співзвучний вимогам сучасного рівня її регулювання. Наприклад, визначаючи недоторканість особи без судового рішення, М.П. Драгоманов не абсолютизує це положення і не робить виключно декларативним, а розвиває його положенням про те, що в разі виявлення особи на місці скоєння злочину кожен може затримати винного, але одразу ж повинен передати його в руки судової влади для винесення нею рішення про затримання або іншого вирішення цього питання. В цьому положенні зацікавлює той аспект, що право вирішення питання про арешт чи затримання особи М.П. Драгоманов повністю відносить до компетенції судової влади. Крім цього, М.П. Драгоманов висуває гарантією недоторканості особи положення про те, що «ніхто не повинен бути судимий судом надзвичайним. Кримінальний суд, крім мирового, повинен бути судом із присяжними», тобто тільки змагальний процес за участю адвоката і з найширшими гарантіями справедливості та об'єктивності розгляду. Ще однією гарантією справедливого судового розгляду, яку постійно підкреслював Михайло Петрович Драгоманов, є проведення судового розгляду зрозумілою для підсудного мовою. На прикладі тодішнього суду в Російській імперії, «який допома

тепер усяким обдери-лупіям обкрадати робітника і, що дуже часто, суд цей – тільки глум з того, що люди звать правдою [8, с. 11]», – М.П. Драгоманов показував необхідність розподілу влади з тим, щоб судова влада як незалежна і підпорядкована виключно закону могла бути гарантом прав людини, оскільки без незалежного суду неможлива реалізація такого важливого, на думку Михайла Драгоманова, права людини, як «право цивільного і кримінального позову проти службових осіб і установ за незаконне порушення інтересів особи [8, с. 12]».

Першим кроком до того, щоб суди стали законними, треба, вважав М.П. Драгоманов, розширити компетенцію звичайних судів.

Тому право на свободу і особисту недоторканість, право на справедливий і публічний розгляд кожної справи компетентним, незалежним і неупередженим судом є важливим правом кожної людини, мірилом та гарантом демократичного суспільства.

Розробка М.П. Драгомановим проблеми основних прав людини має фундаментальний характер. Тодішня правова реальність, яка не гарантувала недоторканості людської особистості, контрреформи 80-х років, які звели нанівець досягнення судової реформи, – все це наочно переконало М.П. Драгоманова в необхідності головну увагу приділяти саме боротьбі за такі права людини, як право на особисту недоторканість, рівність усіх перед законом, іншим «індивідуальним правам». Особливу увагу він приділяє гарантованості та захисту перелічених прав, тобто наявності процедурних гарантій правосуддя. М.П. Драгоманов відстоював також незалежність судової влади, непідзвітність суду місцевим органам влади чи місцевого самоврядування.

У своєму конституційному проекті, розробленому відповідно до умов Російської імперії, М.П. Драгоманов висуває таке важливе для гуманізації системи покарань положення, як недопустимість покарань, які

принижують людську гідність, так само, як і заборона смертної кари і виключення її із системи покарань. Ці заходи, на думку М.П. Драгоманова, повинні були б не тільки сприяти розвитку суспільства, а й усунули б такі патологічні прояви протесту проти існуючого порядку, як терористичні акти, непримиренним противником яких він був.

Усе це показує, що рівень правової розробки проблем основних прав людини у працях М.П. Драгоманова не тільки відповідав найвищим вимогам його часу, суспільним потребам українського та інших народів, що перебували під гнітом Російської та Австро-Угорської імперії, але й становить певний інтерес для сучасного етапу державотворення в Україні. Зокрема, підвищення ролі судових органів у забезпеченні та захисті прав і свобод людини є нагальною потребою часу. І думка М.П. Драгоманова про те, що суд вправі вдаватись до використання військової сили для припинення чи недопущення порушення законних інтересів особи, могла б бути поштовхом для серйозних роздумів над проблемою авторитету суду та ефективності виконання його рішень.

В окремих працях М.П. Драгоманов висловлює розуміння важливості та значення для правового статусу особи права людини на визнання її правосуб'єктності, права на громадянство як обов'язок держави виступати захисником інтересів своїх громадян і поза межами держави, хоча у сучасному розумінні обсягу та змісту вказаних прав у М.П. Драгоманова нема.

2.2. Громада і народ у системі поглядів ученого

Політична стадія розвитку українського визвольного руху пов'язується з появою перших національних політичних партій,

спершу на теренах Галичини, а невдовзі, в умовах підпілля, і на Наддніпрянській Україні. Значення політичної структуризації та інституціалізації національного руху наприкінці XIX – на початку XX ст. в історії України та Східної Європи важко переоцінити. Навіть сучасні процеси відродження української багатопартійності, ідеологічного та організаційного плюралізму мають деякі риси, спільні з тим часом. В обох випадках доводилося починати майже з «чистого аркуша», становлення партій відбувалося через динамічну напругу ідеологічної диференціації.

Михайло Драгоманов відіграв важливу роль у формуванні політичних структур українського визвольного руху минулого сторіччя. Його значення як політичного теоретика та ідеолога наприкінці XIX ст. – безсумнівне і за масштабністю, і за глибиною впливу на тогочасне українське суспільство. Проте, досі послідовно не розглянуті формування та еволюція поглядів самого М.П. Драгоманова на завдання, сутність діяльності та методи організації українського політичного руху. Заповнити цю прогалину – завдання, яке необхідно вирішити.

Підкреслимо, що зміна поглядів М.П. Драгоманова на політичну організацію українського визвольного руху відбувалася під впливом багатьох чинників і значною мірою відбиває його розвиток як громадського діяча. Характерною рисою драгоманівської біографії є надзвичайно тісне поєднання його теоретичної праці та практичної діяльності. Йому був притаманний не тільки пафос ідеолога та глибина мислення теоретика політичної боротьби, але й наполегливість і непересічна енергія практичного діяча.

Першим періодом розвитку політичних поглядів Михайла Драгоманова на завдання та форми діяльності української інтелігенції і спроб їх втілення у життя можна вважати його перебування в складі «старої» Київської Громади. Тут відбулося

становлення його політичного світогляду, тут він пройшов школу суспільної та певною мірою наукової діяльності. Майже до середини 1870-х років, до розгортання конфлікту між київськими «громадівцями» та офіційною владою, що завершився відомим «Гех Юзефовича», у світогляді М.П. Драгоманова поєднувались дві політичні й національно-культурні ідентичності: українська та всеросійська. По-перше, він уже тоді стояв на позиціях визнання необхідності національної організації українських сил. Але, по-друге, таку їх організацію він ще бачив підпорядкованою цілям і завданням всеросійського опозиційного руху.

Боротьба цих двох складових тогочасного світогляду М.П. Драгоманова відбувалась через напружений пошук молодим ученим і громадським діячем правильних, відповідних обставинам, потенціалові українського народу та протидіючій силі Російської та Австро-Угорської імперій завдань діяльності. Так, Ю. Охримович справедливо наголошував стосовно цього етапу драгоманівської біографії: «Безперечно, що в перший період своєї діяльності (1861-1876) до еміграції, Драгоманів наближався своїм національним становищем до Українців-общеросів і його поняття української національності було надто вузьке. На українство він дивився як на рух літературно-культурний і мірив потреби українства потребами народної маси... Правда, Драгоманівський общерусизм робив далеко більші уступки національному українському елементу, ніж українофільство Костомарова, Антоновича, Житецького, Мордовця й інших, але все ж таки якийсь час Драгоманів почував себе у великій мірі сином Росії [134, с. 105]».

Особливу роль у трансформації поглядів М.П. Драгоманова з позицій, умовно кажучи, «всеросійського ліберала з малоруською специфікою» до становища національного діяча відіграли його закордонні подорожі. Знайомство з основами політичного життя

Західної Європи, з діяльністю різноманітних політичних партій та їх лідерів, з впливом партійної преси та організацій на політику Німеччини, Франції, Італії, Швейцарії, Великобританії спонукали його до погляду на російську дійсність під новим, західноєвропейським кутом зору.

У ці роки вчений доходить висновку про суттєве відставання всеросійського опозиційного руху, про стан його провінційності відносно європейських політичних процесів. Проте і в цьому відсталому відносно Західної Європи всеросійському визвольному русі українцям належали другорядні позиції. М.П. Драгоманов наголошує, що українські громадсько-політичні та літературні діячі не становлять організованої цілості, «партії», що це «кілька чоловік, але вони у себе самі віри не мають й нічого не роблять, або хвастаються радикальними фразами в Галичині, а дома або труси, або лакеї [51, с. 253]». Навіть в умовах конституційного політичного режиму в Галичині українські «партії», на думку М.П. Драгоманова, програють у порівнянні з російськими. З цього він робив надто категоричний висновок, що «народовці хіба б тільки виграли, якби не лишаючи своєї літератури, познайомились би з російсько-великоруською, а в політиці пристали б до російської радикальної партії... [51, с. 256]». І навіть не зрозуміло, з ким все ж, на думку М.П. Драгоманова, мали зближуватись, галицькі народовці – з російськими радикалами чи з російськими лібералами: «Вся справа мною взагалі поставлена у зв'язку із питанням про зближення т. зв. народової партії у Галичині з ліберальною партією в Росії, – і я розраховую, що листи справлять певне враження в Росії, як і в Галичині у сприятливому для цього діла...», – роз'яснював М.П. Драгоманов зміст своїх кореспонденцій до «Санкт-Петербурзьких Ведомостей [53, с. 465]». Якщо між першим і другим напрямом російської опозиції існували суттєві, гострі розбіжності, то яким мав бути

вибір галицької інтелігенції?! Не кажучи вже про те, наскільки потрібним було таке зближення для справжнього пробудження партійного життя в краї.

Михайло Петровичу Драгоманов пояснював свої намагання тими справді слушним аргументами, що український рух надто слабкий, аби претендувати на власну «безпосередню роллю», оскільки на виконання її «При обставинах етнографічних, географічних, не маємо сили, і сили внутренньої, а не тільки побічної [60, с. 244]». Окрім цього, він наполягав, що український рух перебуває на принципово іншій стадії свого розвитку, що він: «...культурно-народний, а зовсім не історично-національний (як у чехів, угорців, поляків) і що він тільки частина загальноросійського народного руху XIX ст. і безсилий, а останнім часом і не хоче відірватись від нього навіть і в літературному відношенні [60, с. 244]».

Незважаючи на цей своєрідний опортунізм і брак сподівань на самостійну, роль українського руху, вже після свого повернення з закордонного відрядження, з 1873 р. М.П. Драгоманов все частіше заводив розмову про потребу утворення власної української партії на нових ідейних та організаційних засадах, з урахуванням як європейського, так і російського політичного досвіду. Початок такій організації має покласти нове видання – орган київської «Громади». Задля такої цілі вчений погоджується залишити Київ і відправитися до Галичини «... у робітники, щоб приложити свою руку до розкидання того гною, що давить наш народ [59, с. 256]».

Упродовж першої половини 1870-х років М.П. Драгоманов намагався ініціювати реорганізацію українського громадського руху. Судячи з його практичних зусиль, публічних виступів і приватної кореспонденції, він ставив за мету формування виразно української національно-культурної та громадсько-політичної течії (у її тісній співпраці з прогресивними силами галицько-буковинської інтелігенції)

в загальних рамках всеросійського руху. Тоді він ще не ставив питання про вихід української політичної організації за межі всеросійських завдань, обмежуючи свої вимоги конституційним переустроєм Росії на шляхах її демократизації та федералізації. Завдання домагатися «справжнього» федералізму він вважав актуальним і для «Австрійської України».

Поєднання М.П. Драгомановим професорської праці у Київському університеті з активною публіцистичною творчістю та громадською діяльністю призводить до того, що російська вища влада починає вбачати в ньому небезпечного лідера українофільства, одного з речників «малоруського сепаратизму». «Височайше визнання» за ним ролі, на яку він і не претендував, змушує вченого до виїзду за межі Росії і суттєво позначається на всьому подальшому його житті.

Михайло Драгоманов, делегований київською «Громадою» за кордон, приходить до думки перенести центр своєї пропагандистської та організаційної акції не у Львів або Відень, як це передбачалося попередньо, а до Женеви. З моменту виїзду з Російської імперії його світогляд значно радикалізується. Загально-демократичні, ліберальні гасла в його працях перемежуються з соціалістичними лозунгами, в яких відчутний вплив анархо-федералізму (перш за все, ідей Ж.П. Прудона). Опинившись в еміграції, Михайло Петрович Драгоманов пише нові програмні праці саме з цих позицій. Наприкінці 1870-х років, намагаючись одночасно впливати, теоретично озброювати та дієво підтримувати загально-російський демократичний і помірковано-ліберальний рух, радикальні гуртки української молоді, Михайло Драгоманов поділяв те морально-етичне соціалістичне кредо, що було чи не провідним для більшості політично активних його земляків.

Зазначимо, що драгоманівська активна діяльність припадає на час, коли як ідеологічні доктрини, так і самі політичні організації ще не були чітко орієнтовані на певну соціальну базу, теоретично послідовні та ідейно однорідні (гомогенні). Це становище М.П. Драгоманова відчутно позначилося на його пропагандистських, публіцистичних і програмних працях, що побачили світ у друкарні «Громади».

Привертає увагу той ідеал політичної організації українства, який у цей час окреслює М.П. Драгоманов. Убачаючи ідейні підстави для українського руху в принципах соціалізму, М. Драгоманов намагався розробити його національну версію на ідейних засадах своєрідного «громадівства». Отже, опрацьовуючи свою програму в «Громаді» й прагнучи донести її до земляків, Михайло Драгоманов заявляє, що «український соціалізм – не партія, а громада [63, с. 81]». Отже, він стверджує, що основою розвитку українського руху мають стати не політичні партії, а громади.

Це формулювання – «не партії» не свідчить про заперечення М.П. Драгомановим партійної організації. Він гадав, що час справжньої партійної організації неминуче прийде, але щоб вона була дієздатною, охоплювала своїм впливом всю Україну, необхідна тривала і всебічна підготовча робота. Складовими елементами такої роботи він бачив випуск вільного позацензурного видання та діяльність українського видавництва в Женеві, утворення прогресивних літературно-політичних гуртків у Галичині та Буковині, оформлення організованих національних сил у Наддніпрянській Україні.

Особливі надії М.П. Драгоманов покладав на Галичину, на ту молодь, яка прагнула порвати як з традиціями офіційного рутенства, так і з московофільством, шукала нових шляхів творчої, національно-культурної та політичної роботи. Саме їй він адресує розгорнуті

програмні листи та статті, де наголошує на потребі утворення «дійсно свіжої народної партії». Зокрема, звертаючись до галицького студентства зі сторінок часопису «Друг», він запевняє його, що попереду на Галичину чекає: «виділення щирої, європейські просвіченої молоді з різнокаліберної маси так званої «руської» або «старої», або «твердої» партії, як хочете звить, котрих вожді та прапори тхнуть гниллю семінарською, консисторією та канцелярією. І це станеться як внаслідок внутрішнього процесу, так і не без впливів Заходу і зі Сходу, від рідної Вам України та іншої Росії [59, с. 319]».

Михайло Драгоманов справедливо наголошував, що час утворення української політичної партії ще не прийшов. «Для правильного облаштування партії в Росії, – відзначав він, – немає ще умов, а сили наших однодумців ще так малі і в Росії, і в Галичині, що видавати себе за партію було би просто крутіством [59, с. 202]». Ця думка відповідала дійсності.

У таких творах, як «Передне слово до «Громади», «Українські школи серед життя й письменства в Росії» та інших М.П. Драгоманов намагається викласти свої «громадівські» тези, програмові позиції. Так, він змальовує широку панораму національної роботи, яка чимало нагадувала відоме російське «ходіння в народ». Але драгоманівський план, ретельно враховуючи причини провалу цієї акції, мав на меті не тимчасову, розраховану на швидкий успіх революційну кампанію, а послідовну роботу задля відновлення культурної та соціальної єдності української нації в умовах її політичної неволі, перебування під різними чужоземними державами.

Привертає увагу, що М.П. Драгоманов послідовно ставив перед інтелігенцією завдання – відновити, відродити, а то й і створити вперше цілісність українського національного життя у всій його

повноті – від елементарної освіти, господарської самодіяльності та взаємодопомоги до відкритої боротьби з царатом, з політичними умовами життя українців в Австро-Угорщині. Хоча кінцева мета цієї боротьби у формулюванні М.П. Драгоманова була досить утопічною: побудова незалежної квазіанархічної політичної спільноти незалежної Української Спільноти Спілок, сама програма містила чимало раціональних зерен й свідчила про глибину розуміння її автором тогочасних потреб національно-організуючої роботи. Наголошення на необхідності для всіх щирих народолюбців йти до своєї «громади» з тим, щоби творити її на кращих національних традиціях, з урахуванням європейського досвіду, було правильним і своєчасним.

Автор «громадівської» програми намагався додатково пояснити однодумцям-співвітчизникам: «... ми вже говорили на кількох сторінках «Громади» у пояснення свого положення, що «соціалістична партія на Україні повинна бути не партією (у звичайному, тісному, політичному сенсі слова), а «громадою», «общиною» – тобто повинна уміщувати у собі представників усіх видів праці, необхідної у цей час всім громадам взагалі, а на Україні зокрема, і в той сам час маючих на меті здобуття українським громадянам повної товариської волі, тобто ідеалу федерального соціалізму [59, с. 202]».

Тобто, йшлося про утворення національно організованої мережі, спрямованої на проведення соціально-економічної, культурної та політичної роботи, яка мала поширитись практично на всі ділянки українського життя та охоплювати територію всієї України.

Цей план був настільки ж захоплюючим, як і нездійсненим у цілому за тих часів і обставин. По-перше, бракувало готових до подібної жертвовної та послідовної роботи людей. По-друге, далеко не всі свідомі українці поділяли заклик М.П. Драгоманова бути

водночас радикалом і українцем, демократом і соціалістом, зокрема, не всі сприймали його переконання, що «українські соціалісти, міцні спеціальною наукою, мусять помагати народові у всіх його потребах і в той же час вести його до соціалістичного ідеалу [76, с. 209]». Значна кількість «громадян», які залишалися вірними національній роботі, не поділяли політичного радикалізму драгоманівських закликів, а навіть вважали їх шкідливими для тогочасних цілей українства [76]. По-третє, ті небагаточисельні й відчутно послаблені поліцейським переслідуванням «громади», які зберігалися у підпільних умовах «російської України» й не були в змозі належним чином відреагувати на цей заклик з Женеві. Нарешті, книжки «Громади», інші закордонні видання, в яких містилися праці Михайла Драгоманова, спрямовані до земляків, доходили на Батьківщину в незначній кількості і через це мали незначний вплив на сучасників. Ось чому це звернення М.П. Драгоманова не знайшло очікуваного ним відгуку.

За таких обставин цей план відновлення втраченого зв'язку національної інтелігенції з українським «простим народом», задум розбудови широкої мережі національних громад як соціально-культурних і політичних осередків українства залишився не виконаним, принаймні в тому вигляді, яким його бачив М.П. Драгоманов.

У розвиток основних ідей, поставлених на першому місці «Громади», він суттєво уточнює план організації українства Галичини в роботах початку 1880-х років. Серед них на найбільшу увагу заслуговують такі праці, як «Наука з попередніх оповідань [64, с. 206]» і «Про віча» (ця брошура написана разом із М. Павликом) [143, с. 64]. Тут детально аналізуються тогочасні політичні та соціально-культурні процеси, про необхідність активно використовувати нові форми організації соціально-політичного життя українців.

Порівняно з попередніми планами М.П. Драгоманова, його проекти організаційної та пропагандистської роботи на теренах «Австрійської України» у 1880-ті роки відрізняються більшою конкретністю і обґрунтованістю. Особливо цінною видається ідея про заснування мережі українських товариств як системи «паралельної влади» до офіційних структур, як інститутів формування політичної волі та осередків узгодженої дії українців цього краю, як школи їх політичної соціалізації. Назвати цей план повністю оригінальним буде перебільшенням. Але своєю системністю і врахуванням крайових реалій, спрямованістю на стимуляцію та розвиток процесів, які вже виявили свою життєвість і значимість у Галичині (меншою мірою в Буковині), ці та інші теоретичні праці М.П. Драгоманова засвідчують його вміння враховувати дійсні обставини, використовувати їх на користь «української справи».

Дослідники творчості Михайла Драгоманова звертають увагу на те, що його патріотизм виростав на ґрунті розуміння головних напрямків розвитку світової історії. Загальнодемократичні основи його політичного світогляду привернули увагу вченого не просто до становища "трудового народу", а до власної поневоленої нації, що якраз цим народом і репрезентувалась. Ю. Охрімович відзначав, що М. Драгоманов тому зробився українським націоналом, що був послідовним демократом, а не навпаки. Такий перехід не був винятком з правила. Хоча М. Драгоманов викладав в університеті курси, що не мали безпосереднього стосунку до розвитку політичних подій в тогочасній Росії – історію давніх цивілізацій Греції, Риму, Сходу – його активна діяльність у Київській громаді, робота в недільній школі, не могли залишитись поза увагою царського режиму.

Київська громада не лише допомогла М. Драгоманову з виїздом за кордон. Він мав від неї доручення організувати там видання

українського журналу, що міг би друкувати праці українських вчених, письменників, громадських діячів поза пильним оком царської цензури, а також брошури українською та основними європейськими мовами для пропаганди української справи в Україні та Європі.

Місцем для організації видавництва Михайло Драгоманов обирає Женеву. У Швейцарії навколо нього збирається група однодумців, що склала так званий «женевський гурток». До нього входили, крім самого М. Драгоманова, С. Подолинський, О. Терлецький, М. Павлик, Ф. Вовк, Я. Шульгін та ряд інших українських діячів. Ними було видано в 1878-1879 роках п'ять збірників під назвою «Громада», а 1881 року – два номери однойменного журналу.

У «Громаді» та брошурах учасники «женевського гуртка» активно пропагували концепцію так званого громадівського соціалізму, яка прагнула поєднати в собі ідеї західноєвропейських соціалістичних вчень, традиції українського суспільного життя. Автором цієї концепції та ідейним натхненником, на думку більшості вчених, є саме Михайло Драгоманов.

Одночасно М. Драгоманов був визначною фігурою і у російському демократичному русі. У 1881-1883 році він редагував російське емігрантське видання «Вольное слово», що ставило за мету розповсюдження народовольських ідей.

Активна пропаганда ідей громадівського соціалізму та радикалізм політичних поглядів М. Драгоманова та його послідовників викликали спочатку нерозуміння, а потім і несприйняття у ліберально-поміркованих діячів Київської громади. Ці суперечності призвели до того, що 1886 року відбувається остаточний розрив М. Драгоманова із Старою громадою (так стала називатися Київська після того, як в багатьох містах України стали з'являтися

організації аналогічного спрямування та з подібною назвою), яка припинила фінансування проектів «жєневського гуртка».

Постать Михайла Драгоманова в українській політичній думці другої половини ХІХ сторіччя є найбільш визначною. Саме він є, по суті, першим українським політологом, при тому, що його політичні твори написані у публіцистично-полемічній формі. Однак, незважаючи на це, вченому вдалось виробити досить послідовну і струнку політичну теорію.

Аналізуючи розвиток людства, вчений приходить до висновку про те, що воля є явищем стародавнім, а насильство, соціальне і національне пригноблення, тиранія виникають лише на певному етапі існування суспільства. Політична історія, на його думку, є колообігом трьох основних форм державного правління — аристократії, монархії та демократії. З появою держави люди втрачають первинну свободу і, хоча, завжди прагнуть її повернути, навіть на певний час повертають, встановлюючи демократичні режими, однак, з кінечною необхідністю, втрачають її.

Михайло Драгоманов вважає, що причиною постійної втрати народом свободи є хибність її відновлення шляхом зміни форми державного правління. Держава за своєю суттю є інститутом, що заперечує свободу індивіда, обмежує її і за логікою свого існування постійно прагне до обмеження прав і свобод особистості. Демократія закономірно вироджується в аристократію, аристократія — в монархію і тиранію. І всі спроби змінювати суспільне життя шляхом реформування "з верху", через зміни форми державного правління, не можуть вирішити головної проблеми — повернути людям втрачену свободу.

Будучи принциповим противником держави, як механізму обмеження свободи особистості, М. Драгоманов, тим не менше, вважав, що завданням будь якого прогресивного політичного діяча, що щиро

прагне до свободи народу є боротьба за вплив на державу, за те, щоб з допомогою держави, яку необхідно відповідним чином реорганізувати, добитись мінімізації її ролі в суспільному житті та максималізації свободи особистості.

Позиція М. Драгоманова щодо держави та її майбутнього, ролі, яку вона відіграє у своїй власній долі, в значній мірі визначається тим, що його погляди формувались не лише під впливом ідей ідеологів російського революційного руху Чернишевського, Герцена, Михайловського, Лаврова, а й західноєвропейських – Прудона, Маркса, Енгельса, Лассаля. Однак найбільшою мірою визначальною була його філософсько-світоглядна позиція.

Слід також зазначити, що Михайло Драгоманов був, як політичний діяч і теоретик, людиною досить прагматичною. Він завжди був готовий відкинути те, що було не лише помилковим, але й не могло принести очевидної і відчутної користі в реалізації задуманої справи.

Сам вчений пояснював свій політичний прагматизм посилаючись на результати власних досліджень людської історії та розвитку наукового знання. Він говорив, що те, що ми бачили досі в житті людському й що бачимо й тепер, показує, що життя те перемінюється усякими способами й волею не одного гурту, і що не один гурт не може завше вживати безперемінно одних способів. Мало того, стан громади, серед котрої живе чоловік, в іншу хвилю збуджує такий дух, попихає громаду до таких способів, котрі перед тим і вгадати не можна. Ясно, що діло не в способах, а цілі, та в живій спільності чоловіка, котрий має думки про потребу зміни в порядках громадських, з тією громадою, серед котрої він живе.

Свою історичну місію М. Драгоманов не обмежував ні Україною, ні Російською імперією. Його думка охоплювала історичний процес всієї Європи і світу в цілому.

Громада, на думку Михайла Драгоманова, це не просто добровільне об'єднання людей, вона мусить бути об'єднанням вільних людей. Головною відмінністю громади від держави є те, що вона добровільно об'єднує вільних індивідів, а взаємовідносини між ними регулюються переважно засобами морального впливу. Громада не може нав'язати свою волю будь-кому з своїх членів силою, оскільки він має право в будь-який момент залишити її. Лише переконання, апеляція до розуму і совісті є допустимими засобами нав'язування волі колективу одиниці. Кожен, хто взагалі чув про Драгоманова, знає, що він був федералістом. Вважають, що його метою була федералізація Росії, але насправді цей федералізм був універсальним принципом.

Права і інтереси особистості для вченого завжди залишались вищою цінністю. Саме тому він неодноразово виступав проти ідеї «волі народу» якій мали бути підкорені особисті інтереси і воля окремих індивідів, та проти демократії, як системи в якій меншість повинна підкорятись більшості навіть в супереч своїм природним людським правам і інтересам.

При цьому анархістська риторика, на думку ряду вчених, використовувалась М. Драгомановим не з метою ліквідації держави як такої, а для її можливо більшого ослаблення на користь прав і свобод особистості. Так А. Круглашов вважає, що «У своїх програмних творах редактор і видавець «Громади» схилився до федеративної, але держави, а не абстрактної федерації, що виступала заміном будь-якої державності. І лише у своїх тлумаченнях засад майбутнього громадянського суспільства він справді охоче користувався анархістськими метафорами [108]». Таким чином, анархістські концепції

відчутно вплинули на критику М.П. Драгомановим недоліків державного устрою як у минулому, так і в його час.

Перетворення царської Росії, Європи і всього світу на основі федералістичної ідеї, на думку М. Драгоманова, є тим засобом, який дозволить реалізувати головну мету всього суспільного розвитку. Адже людство в своєму розвитку все більше перетворюється з обособлених національних організмів на єдине ціле, в існуванні якого тільки й можна зрозуміти напрямок прогресу та його зміст. Для вченого спрямованість історичного процесу не викликає сумніву, головне – зрозуміти його напрямок і зосередити всі зусилля людства на реалізації головної мети його існування.

Українці, вважає вчений, також відіграють певну роль в загальнолюдському прогресі. Хоча у своїй історії Україна й знала періоди злетів і падінь, втратила державність, однак в умовах тогочасного світу вона має і ряд суттєвих переваг. Державність, на думку М. Драгоманова, для кожного народу дає суттєві переваги, головна з яких – можливість самостійно вирішувати власні проблеми. Однак сама по собі вона не дає простим людям суттєвих переваг у забезпеченні їх прав і свобод.

Вчений зазначав, що українці давно вже втратили державність, а разом з нею і експлуаторські класи, що робить їх надзвичайно сприятливими для ідей федералізму та громадівського соціалізму. Залучення української інтелігенції до справи визволення народних мас М.П. Драгоманов вважав одним з головних завдань свого життя. Однак він прекрасно розумів, що без провідної верстви, освічених провідників маси самі по собі добитись реалізації омріяного ним суспільного ідеалу не зможуть.

Особливості історичного існування української нації привели Михайла Драгоманова до думки про те, що в ній не виробилась в достатній мірі національна гордість народу, пов'язана з ідеєю

власного державно-політичного самостійного існування. Більше того, для українців є характерним доволі негативне ставлення до держави, особливо своєї і роль в цьому української інтелігенції є далеко не останньою.

Ворогами українців, вважав вчений, є не росіяни, не поляки, чи представники інших національностей, а державно-бюрократичний апарат імперії, власники фабрик і заводів, великих маєтків, що гноблять всіх трудящих, незалежно від їх національної приналежності.

Українська справа, з позиції Михайла Драгоманова, полягала в звільненні не просто України, відтворенні її державно-політичної самостійності, а у свободі, в усіх її виявах, представників тих соціальних верств, що репрезентували українську націю, зберегли вірність мові і національним традиціям, в першу чергу – українського селянства.

Формула, яку пропонують українцям женецькі емігранти, до певної міри перегукується з Шевченковим «В своїй хаті своя правда і сила і воля», що став одним із центральних лозунгів українських самостійників. Однак ця подібність є лише зовнішньою. М.П. Драгоманов із соратниками вкладали в свою формулу цілком конкретний зміст. Сам вчений, говорячи про популярність в колах свідомих українців крилатих слів Т. Шевченка, в праці «Австро-руські спомини» звертав увагу на те, що «... формула поверховонаціональна: «В своїй хаті свої правда і сила і воля» не може задовольняти реальних потреб людності, що для неї завше важно знати, яка правда, а що спеціально для українців з навіть з національного погляду треба вяснити, якою правдою можемо ми вбільшити свою силу, добитись своєї волі і своєї хати [34, с. 173]».

Майбутня Україна буде федерацію вільних громад, що об'єднуватимуть в собі представників різних національностей.

Національні громади матимуть надзвичайно широкі повноваження у питаннях організації свого внутрішнього життя, що, як вважає вчений, дозволить їм в повній мірі реалізувати свої національно-культурні інтереси не вступаючи в конфлікт з українцями як титульною нацією майбутньої федерації.

Об'єднати всі громади України буде спільне бажання вирішити соціальні проблеми, дати можливість всім працюючим людям користуватись плодами своєї праці та вільно розвиватись. Експлуататори, незалежно від їх національності, вважає М. Драгоманов, повинні будуть або переглянути своє прагнення до праці та експлуатації інших, або залишити країну. А оскільки українці практично не мають національної буржуазії, дворянства, духовенства, то для них звільнення соціальне і національне є практично тотожним і єдне з усіма трудящими всіх народів світу.

«Головна заслуга та велике значення М.П. Драгоманова на полі української громадської думки лежить в тому, що він в обсягу соціально-політичних поглядів був першим українським соціалістом та послідовним демократом, перший намагався посіяти на українській ниві зерна науки великих учителів європейської демократії, а в обсягу національно-політичної думки став духовним батьком нового, політично-свідомого українства. Не дивлячись на те, що досі ще вважають деякі люди М.П. Драгоманова ворогом українського політичного націоналізму, все ж таки ніхто інший, як лише Драгоманов був ідейним творцем нового українського політичного думання, яке Франко схарактеризував як своєрідну нову течію в українстві під назвою "Молодої України" і суть якого міститься в тому, щоб дивитися на український народ, як на окрему націю, що повинна й мусить боротися за своє повне, культурне і політичне національне визволення на нових, демократичних основах. Можливо, що сам Драгоманів не довів послідовно згаданої думки до кінця,

одначе способом і на прямом своєї критики та діяльності спричинив те, що всі його найближчі учні та наслідники безпосередньо під впливом його науки стали проповідниками вищезгаданої ідеї [27, с. 44]».

І все ж, при всій значимості ідей Михайла Драгоманова для розвитку українського політичного руху, молодше покоління революціонерів почало ще за життя вченого піддавати певному сумніву деякі його ідеї. В першу чергу це було пов'язано з небажанням багатьох національно свідомих молодих українців на рубежі XIX та XX сторіч мислити категоріями середини XIX сторіччя, обмежувати свої цілі автономними прагненнями. Особливо це стосувалось молоді західноукраїнських земель, що не могла сприйняти необхідності розгортання українського визвольного руху в рамках загальноросійського.

Людину і суспільство, розвиток яких зумовлюється багатьма чинниками, М.П. Драгоманов розглядає як «річ дуже складну». На його думку, якість поступу в будь-якому історичному русі залежить від характеру народу, його інстинктів, розвинутих історією, його розумового розвитку, однорідності суспільства і зв'язку між його частинами, а також від ступеня і форми реакції існуючого порядку на зародження нового. Звертаючись до реалій життя тогочасного суспільства, М.П. Драгоманов надавав належне значення в історичному поступі економіці. У цій сфері він бачив причини експлуатації людини людиною, де збагачення панівних класів відбувається через недоплату працівникам. Тому вважав, що експлуатація існуватиме доти, поки всі фабрики і заводи, землі не стануть власністю тих, хто працює. У цьому він виявляв близьку до марксистської позицію. Проте якщо Маркс головним рушієм історії вважав боротьбу класів, то М.П. Драгоманов – властиву людині як суспільній істоті потребу в самодіяльності. Боротьба класів, політичні і національні рухи, на його погляд, є тільки похідними і

змінними формами історичного самовизначення людини, оскільки основою всього поступу є людська особистість у своєму прагненні до свободи і добробуту.

Визнаючи роль матеріально-економічних чинників, особливе значення у розвитку суспільства Михайло Драгоманов надавав насамперед духовним чинникам, мислячи соціальний поступ як безперервні спроби структурування суспільства, розвитку загальнолюдської культури, оволодіння історико-гуманістичними знаннями. Як зазначав І. Франко, М.П.Драгоманов, не ігноруючи матеріальних сил, «вірив також у духовну силу, що помагає порушувати віз людської цивілізації. І це було джерело того огню, яким він сам усе своє життя горів та яснів, полемізував, кореспондував з нечуваною у нас інтенсивністю, на всі боки розкидав сімена свого багатого духу, надіючись ввести й свою плодючу течійку в широку течію нашого національного і з тим загальнолюдського розвою [51, с. 147]». З цього приводу М.П. Драгоманов писав, що він ніколи не ставив «попри ніяких громадських інтересів, ні культурних, ні політичних, ні економічних», а розглядав «всі нарівні, всі – вкупно». Однак був переконаний в тому, що поступ, прогрес цивілізації «виражається і в свою чергу зумовлюється головним чином силою свідомості наукової, політичної, моральної». Це положення стало основою пошуків М.П.Драгомановим шляхів і засобів переходу до нового суспільного ладу, державного устрою, вирішення національного питання, без якого він не мислив розвитку суспільства.

При розгляді шляхів і засобів перебудови суспільного життя на демократичних засадах М. Драгоманов критично ставився до тверджень, що добитися цього можна тільки шляхом пропаганди без політичної боротьби. Не сприймав він і положень, що тільки революція здатна подолати всі суспільні негаразди, перейти зі стану рабства у стан свободи. Особливо він не виключав як революційних

дій мас, так і реформ, усвідомлюючи ціну, яку за це доведеться платити. В одних випадках він захищав революцію, вважаючи, що тільки вона може вивести Росію на новий шлях, забезпечити торжество людської справедливості. Проте якщо революції йдуть від почуттів, а не від думки, то їх ціна завжди більша за передбачену, бо революція є бунтом, має консервативний, а не творчий характер, приносить невинні жертви, кровопролиття, руйнації.

Розкриваючи відмінність між бунтом і революцією, М.П. Драгоманов висловлював переконання, що у такій відсталій країні як Росія для здійснення революції потрібна значна підготовка мас, на перше місце революціонери мають поставити досягнення політичних свобод, розвиток освіти, підвищення культурного рівня народу, оволодіння досягненнями світової цивілізації. Відзначаючи можливість соціальної революції, він надавав перевагу мирним засобам, а не кровопролитним повстанням. За його переконанням, «передумовою мудрості в політиці й ділах є глибока філософська освіта, широта і глибина думки, чесні переконання і поступність втілення їх в життя [62]».

Глибоке ознайомлення з різними формами державного ладу в Європі, відчуття на власному досвіді самодержавного деспотизму в Росії зумовили несприйняття М.П. Драгомановим як централізованої диктатури яacobінського типу, так і централізованої влади самодержавства. На противагу їм він пропагував ідею республіканського федеративного устрою, оснований на вільному об'єднанні національно-історичних областей із розширеним місцевим самоврядуванням, соціальною цінністю прав людини. Ідеалом вважав суспільство, без централізації і бюрократизації. Основою такого суспільства повинна бути громада з колективною (кооперативною) власністю на землю і знаряддя виробництва. В ідеальному суспільстві «тільки свобода і самоуправління можуть бути міцною гарантією

послідовного розвитку демократичної політики». Вивчаючи події в Російській державі XVII-XIX ст., він зазначав, що бюрократія в адміністрації і диктатура в політиці стали характерними формами державного життя величезної імперії, роздирають її, сповільнюють темпи прогресивно-історичного розвитку.

Ідеї федералізму присутні в політичній програмі М. Драгоманова, що еволюціонувала від реформізму і просвітництва до лібералізму. Ототожнюючи державний централізм у Росії зі свавіллям і бюрократизмом, він виступав за цілковиту її децентралізацію, демократичну перебудову на основі федерації, «застосування ідей європейського соціалізму до України», яку він вбачав у вільному союзі громад і яка як автономна одиниця мала входити до федерального союзу всіх слов'янських народів. На його думку, у «новіші часи» громада переростає державну організацію і переходить у вищу спілкову, федеративну форму співжиття, тому український народ мусить добитися своєї політичної незалежності через федералізм разом з іншими народами Австрії та Росії, використовуючи широку автономію громад, територій і націй. Такий шлях, за М.П. Драгомановим, демократичніший і коштуватиме менших зусиль і жертв. Ці зусилля можна націлити на розвиток культури, зближення з європейською цивілізацією.

Неоднозначними були погляди М. Драгоманова на політичну організацію України. Критикуючи ідею державного сепаратизму, він стверджував, що державна самостійність має важливе значення для національно-культурного розвитку кожної нації, у т. ч. української, яка багато втратила через неспроможність зберегти свою державність. Однак М.П. Драгоманов вважав, що часи для відновлення української державності вже минули, настали «нові основи» для розвитку демократії, що має тенденцію до всесвітньої федерації вільних народів. У цій федерації український народ користуватиметься

такою самою свободою, що й інші народи, які входитимуть до неї. Тому досить завоювати національне визволення, а політичне прийде саме по собі завдяки праці, культурі, мові, науці.

Одним із головних у творчості М. Драгоманова було національне питання. При розгляді характеру, спрямованості національних рухів він виходив з того, що їх основою мають бути добро, просвіта, багатство громадян, щира правда, залучення до політики найширших мас трудящого народу — хранителя національності. Тому національне питання він розглядав у контексті політичних свобод, був переконаний у тому, що без них у Росії не буде вирішене національне питання, а український національний рух не матиме надійної основи. Різко виступав він проти таких «хвороб» національного розвитку, як елітаризм, екстремізм, протиставляючи їм політичні реформи, підвищення рівня національної культури, формування на цій основі національної самосвідомості. Обстоюючи гідність і національну особність українського народу, він засуджував спроби ідеалізувати минуле українського народу, зокрема козацтво, виступав проти «підтягування» різних фактів національної історії під чийсь погляд. Визнавав справжнє національне, але не сприймав так званого національства, тобто «примусу держатися звісних почуттів і думок (політичних і культурних) по тій причині, що вони національні або (частіше) вважаються за такі [76, с. 15]».

Вихідним принципом вирішення національного питання М.П. Драгоманов вважав «космополітизм в ідеях і шляхах, націоналізм в ґрунті і формі культурної праці». В обґрунтуванні цього принципу він виходив з того, що народи можуть мати від природи здібності, але не особистісні чесноти і вади, бо до формування менталітету окремих особистостей і народів причетні духовний досвід всієї цивілізації, історичний розум, те, що є надбанням всіх і не може бути привласнене або виведене з начал однієї народності. Патріотична

справа кожного народу може бути сильною лише тоді, коли вона поєднується із загальнолюдським соціальним прогресом. Кожен, хто хоче працювати для свого народу, повинен пристосовуватись до місцевих, у тому числі національних обставин, пам'ятаючи, що наука виходить за національні кордони, а інтернаціональна боротьба стає боротьбою за справу того чи іншого народу. М.П. Драгоманов виступав проти популярної теорії про взаємовиключеність інтернаціоналізму і націоналізму: «По своїй суті ідея космополітизму і людства зовсім не суперечить ідеї національності, лише творить її вищий розвиток: спілка всієї людськості є тільки загальна спілка частинних спілок, що найлегше можуть міститись в середовищі вже з природи зв'язаних з собою мовою, психічною схожістю та сусідством осібників, громад і племен певних національностей. Поступ ідеї людськості зовсім не вимагає нівеляції всіх питомостей та відмін людського роду, лише, навпаки, постійного розвитку їх [91, с. 486]».

Розуміння М. Драгомановим суті національного питання, його федералізм піддавалися і піддаються критиці прихильниками незалежності України, за чийм переконанням, він не розумів потреби в політичній незалежності України, а його федералізм є замахом на ідею державної незалежності, працює на формування духу пристосовництва, «провансальства», зазначав Д. Донцов. Марксистично-інтернаціоналісти звинувачували його в сепаратизмі, самостійництві, дрібнобуржуазності.

Прихильник політичної автономії України М.П. Драгоманов вважав, що без неї неможлива національна автономія, наголошував, що українці не можуть не бути громадянами великого союзу вільних народів. Вирішення національного питання в Україні він вбачав у створенні вільної федерації народів. А перспективи державно-політичного життя України не зводив тільки до дилеми «з Росією, чи

без». Перспективи у цьому питанні він пов'язував із вибором громадянами майбутньої демократичної України, ідеалом якого повинна бути не реанімація минулого, а неухильний поступ уперед. Орієнтиром, на його погляд, є вільна нова Європа як можливе державне утворення, а далі – європейська конфедерація держав.

Для М.П. Драгоманова було очевидним, що тільки «в напрямку руху світового, бо інший нас роздавить» можливе остаточне вирішення національного питання для України. Єдиним шляхом у цьому напрямі може бути рух до європейської цивілізованої України як єдності, соборності демократичного життя, а не примусової обов'язкової національної єдності. Джерелом єдності він вважав права людини і громадянина, місцеве самоврядування територій і національних громад, кожна з яких у межах компактного проживання повинна мати умови для свого національно-культурного розвитку. Ці громади добровільно об'єднуються у федеративну спілку (спілку спілок «знизу – вгору»), в якій законними володарями України є не лише українці, а й інші народи, що споконвіку вносять свій доробок у розвиток її матеріальної та духовної культур. М.П. Драгоманов завжди спирався на загальнолюдські цінності, визнавав пріоритет універсальної всесвітньої єдності, в якій загальнолюдське не заперечує національно-осібне. Філософські погляди М. Драгоманова, які він називав позитивізмом, мали матеріалістичну спрямованість. Однак, віддаючи належне позитивістській концепції О. Конта, учений критикував і його позитивізм, і теологізм, і метафізику. Позитивізм М.П. Драгоманов вважав світоглядно-філософським дослідженням, орієнтованим на використання наукових методів (термін «позитивізм» для нього був синонімом науковості). У сучасному розумінні М.П. Драгоманова можна вважати представником критичного раціоналізму.

М. Драгоманов був переконаний у пізнаваності світу, розглядав пізнання як багатофункціональний вид людської діяльності щодо продукування, поширення і використання знань, винаходів, новацій. Істину він мислив як процес, до неї людина доходить шляхом наполегливої праці, своєю «власною пробою». Особливо цінував гуманітарне знання, яке, на його думку, є джерелом моральної обов'язковості, а тому кожний політичний діяч повинен мати гуманітарну освіту. В його інтерпретації поняття «гуманітарне знання» близьке до поняття «історичний Розум» Гегеля. Однак М.П. Драгоманов вважав гуманітарне знання відносним, оскільки політика, правові, ідеологічні, моральні, художні норми і принципи завжди мають оцінюватися з погляду гуманістичного самовідчуження особистості, вимог розвитку самого життя.

2.3. Естетичні критерії у спадщині Михайла Драгоманова

Ім'я М.П. Драгоманова нерозривно пов'язане з розвитком прогресивної літературної критики і естетичної думки на Україні. Багато його висловлювань з питань літератури і мистецтва, які відіграли в свій час позитивну роль, зберігають свою актуальність і в наші дні.

В своїх естетичних оцінках М.П. Драгоманов виходив головним чином з естетики революційних демократів, і насамперед з естетики В.Г. Белінського. Це не означає, звичайно, що М.П. Драгоманов повністю прийняв всі положення і висновки естетики революційних демократів. Основу його естетичної концепції становлять, безумовно, ті проблеми, які перебували в центрі уваги революційних демократів.

Естетичні погляди М.П. Драгоманова викладені в його численних працях з фольклору, у брошурах, журнальних статтях і рецензіях, у передмовах і коментаріях до збірників поетичної народної творчості. З

найбільш цінних праць для вивчення естетичних поглядів М.П. Драгоманова можна назвати надруковану в 1873-1874 р. в народовському журналі «Правда» статтю «Література російська, великоруська, українська і галицька», а також статтю «Українське письменство (1866-1873)», яка вперше була опублікована в «Літературно-науковому віснику» за 1902 р., передмову до книги «Історичні пісні малоруського народу» (1874 р.), праці «Новокельтський і провансальський рух у Франції» (1875 р.), «Галицько-руське письменство» (1876 р.), «Малоруські народні перекази і оповідання» (1876 р.), «Листи до редакції журналу «Друг» (1875, 1876 рр.), статті в «Киевском телеграфі», в «Народі» та багато інших. Цінний матеріал міститься також в листах Драгоманова до І. Франка, М. Павлика, М. Бучинського та ін.

Вже у своїх ранніх статтях (початок 70-х років) М.П. Драгоманов виступає рішучим прихильником реалістичного мистецтва. В історії всієї домарксистської естетики, найбільш струнку теорію матеріалістичного розуміння мистецтва і його законів створили російські революційні демократи. Під благотворним впливом матеріалістичної естетики революційних демократів М.П. Драгоманов стає на позиції реалізму в естетиці. Питання про відношення мистецтва до дійсності розв'язується ним на користь естетики революційних демократів.

З перших же кроків своєї літературної діяльності М.П. Драгоманов категорично відкидає традиційні догми ідеалістичної естетики, за якими зміст мистецтва або виводився з «божого одкровення», «світової волі», або стверджувалось, ніби предмет мистецтва є фантастичним, незбагненим прагненням людини до вічних ідеалів добра і краси. М.П. Драгоманов виходив з того, що предметом мистецтва є навколишня дійсність. Мистецтво в усіх його видах являє собою своєрідну форму відтворення дійсності. Предмет

мистецтва в широкому розумінні, на думку М.П. Драгоманова, це відображення природи і людей в людській свідомості, причому сюди він включає і відображення соціальних явищ. В передмові до збірника «Історичні пісні малоруського народу», він пише, що українські народні пісні, які зберігаються в народній пам'яті протягом багатьох століть, «являють собою поетичне відтворення реальних образів дійсності». Поетична творчість народу, на думку М.П. Драгоманова, являє собою багатий матеріал, який дає можливість простежити «поетичну історію суспільних явищ» від найдавніших часів до наших днів. У піснях народу відбиваються «зміни суспільного ладу цього народу». Одні пісні «відбили на собі історію його релігійно-обрядового, інші – сімейного.

Виходячи з розуміння мистецтва як художнього відтворення дійсності, М.П. Драгоманов чітко проводить думку про те, що не можна розглядати проблеми літератури у відриві від життя. Мистецтво покликане служити інтересам народних мас. Це переконання було вихідним пунктом естетичних поглядів М.П. Драгоманова. Прихильність його до методу художнього реалізму виявилась на початку літературно-критичної діяльності. Про це свідчать листи до М. Бучинського [137] та стаття «Література російська, великоруська, українська і галицька» [54-57], які містять глибоку і змістовну критику літературних творів москвофілів.

У листуванні з представниками демократичної громадськості, а також з ліберально-буржуазними діячами М.П. Драгоманов прагнув розвінчати твердження офіційної критики, нібито художня література, як і мистецтво в цілому, повинна керуватись тільки якимись чистими і вічними естетичними законами. Він відкидає всілякі спроби галицьких критиків обґрунтувати ідею «чистого мистецтва», мистецтва, відірваного від життя.

М.П. Драгоманов показав, що ігнорування принципу художнього реалізму було основною причиною відсталості української літератури. Він звертав увагу на те, що майже всі українські письменники плазують перед німецькою ідеалістичною поезією, в якій «часто захвалюються речі без усякого реального змісту.

М.П. Драгоманов розумів, що тільки живий зв'язок з життям, з суспільними інтересами визначає справжню художню цінність твору. «Інтересна література росте тільки на ґрунті громадських інтересів, котрі пхають писати самих заінтересованих [76, с. 186]».

М.П. Драгоманов незмінно вважав демократичну літературу Росії зразком глибоко реалістичного і високохудожнього мистецтва. Саме на неї орієнтував він починаючих українських письменників і критиків. Він завжди підкреслював, що справжня російська література це зовсім не та література, яку створюють москвофіли. Вони неспроможні зрозуміти Гоголя і Тургенєва, Герцена і Чернишевського. «Настояща російська література, – писав М.П. Драгоманов, – почитає метою усіх забот у землі руського народу мужика, хлопа, методом мишлення – реалізм, а неперемінним ознаком талановитої поезії малювання життя, як воно є, такою мовою, якою змальовані говорять у житті [81, с. 137]».

Українська література, на думку М.П. Драгоманова, повинна бути, як і російська література, «по ідеям демократична, по манері критична і реалістична, по мові живо народна [54, с. 219]». В одному з листів до В. Навроцького М.П. Драгоманов писав про перспективи розвитку української літератури: «Наша література мусить виступати во ім'я демократизму і поступових ідей віку, а це значить... що вона мусить розвиватися на міцній реальній основі, а не на романтизмі і ретроградності [159, с. 107]».

М.П. Драгоманов був переконаний у тому, що метод художнього реалізму для сучасного художника є єдино цінним і

плодотворним. Але М.П. Драгоманову був чужий нігілізм у ставленні до інших методів, які історично передували реалізму. Він розглядав їх як етапи в художньому розвитку, як результат конкретно-історичних умов епохи. Законним, наприклад, у свій час був романтизм, який відіграв, безумовно, прогресивну роль як літературний напрям у розвитку художньої творчості різних країн Європи. Романтизм викликав широкий інтерес до вивчення народної творчості і, таким чином, підготував умови для утвердження реалізму як методу більш прогресивного. «Під впливом цього вивчення сам літературний напрямок перейшов в реалістичний, і література почала зображувати життя мас народних, а це призвело до наслідків величезної ваги для розвитку як літератури, так і суспільства [59, с. 444]».

Але час романтизму минув. Більше того, він став гальмом у розвитку літератури. Будь-які спроби відновити романтизм як літературний напрям, на думку М.П. Драгоманова, були реакційною вигадкою і тому різко ним засуджувалися.

Реалістичне розуміння мистецтва привело М.П. Драгоманова до проблеми типового. Типізацію він вважає визначальною умовою реалізму і найважливішим критерієм художності.

У цьому питанні на М.П. Драгоманова великий вплив справила російська матеріалістична естетика. Він вважав, що типове відтворення життєвих явищ і індивідуальних характерів є найбільш ефективним засобом образного художнього пізнання життя. Головну рису безсмертних творів російської класичної літератури він вбачав у тому, що вони створювали «живі типи», глибоко проникали у суспільне життя. Як зазначав М.П. Драгоманов, типові образи, створені великими російськими художниками-реалістами, звучали як безпощадний вирок самодержавно-поміщицьким порядкам Росії: «Російська і великоруська белетристика і поезія... старається

висліджувати натуру як вона є, виставляє, як стрій і принципи, такі або інші боки життя чоловічого, що вилились у побуту чи то вищих клас, чи то великоруського народу, у сім'ї, у хазяйстві, у громаді, – і виводить живі типи, найбільше борючись проти деспотизму в усіх його формах і проявах, протестуючи не голими фразами, а картинами, типами [60, с. 314]».

М.П. Драгоманов підкреслював, що художнє відтворення дійсності зовсім не означає її натуралістичного копіювання. Художник не може обмежуватись простою констатацією, фактів і явищ життя. Це несумісне з природою реалістичного мистецтва. М.П. Драгоманов завжди прагнув зосередити увагу молодих письменників на необхідності всебічного, правдивого і глибокого відображення життя в усій його повноті й різноманітності, причому під правдивістю і глибиною відображення він розумів відтворення життя в його найбільш загальних і істотних рисах, які пояснюють те чи інше суспільне явище. Засобом такого відтворення він вважав художній образ.

Аналізуючи стан української літератури 60-х і початку 70-х років, видатний український критик небезпідставно скаржився на те, що серед українських авторів того часу не знайшлося ні поета, ні романіста, «котрий би вихопив з життя і запечатлив навіки типи українських нових людей у паралель героям романів Тургенєва, Чернишевського [81, с. 155]».

Художнє узагальнення, яке створюється уявою, фантазією митця, дає можливість, на думку М.П. Драгоманова, відбити найбільш істотні і характерні риси суспільного життя, створити типовий образ, який уособлює в собі риси, притаманні багатьом людям. Однак М.П. Драгоманов не обмежувався лише вимогою типізації дійсності. Проблема типового у нього тісно пов'язана з питанням про форми типового образу. Постановка і розв'язання

цього питання свідчить про розуміння ним взаємозв'язку у художньому образі загального та індивідуального.

Типовий образ, за М.П. Драгомановим, являючи собою узагальнення найбільш істотного і закономірного, виявляється у формі індивідуального. Він органічно поєднує загальне, індивідуальне, одиничне і конкретне. За допомогою типового образу митець відтворює загальне в індивідуально неповторному. Отже, під типовим М.П. Драгоманов розумів розкриття в індивідуальному людському характері загальних і істотних сторін суспільного життя. Він підкреслював, що естетичне звучання художнього твору залежить від ступеня індивідуалізації його образів.

Одним з найбільших недоліків української літератури, яка була «не дуже то багата об'єктивним малюванням життя і індивідуалізацією образів», М.П. Драгоманов вважав недостатню увагу українських письменників до принципів індивідуалізації.

Відсутність деталізації, на думку М.П. Драгоманова, є першою причиною низької художньої майстерності і завжди призводить до творчої невдачі. Прикладом може служити повість О. Кониського «До світа». Ідейний задум повісті привернув до неї увагу читачів, однак у художньому відношенні вона була слаба. Головною причиною цієї невдачі було те, що «фабула оповідання й нариси характерів майже не розвиті, голі й сухі, не обросли живими подробицями [60, с. 68]», – писав М. Драгоманов. Критик відмовлявся визнавати художню цінність поетичних та прозових творів П. Куліша, тому що в них відсутні типізація і соціальні узагальнення. За висловом Драгоманова, Куліша можна було б назвати «більш етнографом і істориком, ніж поетом».

Проблему типізації М.П. Драгоманов тісно пов'язував з проблемою взаємовідносин мистецтва і науки. Офіційна критика того часу намагалась довести, що художня творчість перебуває в

непримиренних суперечностях з науковою творчістю. Вона заперечувала будь-який зв'язок мистецтва з науковим пізнанням, пов'язуючи мистецтво з людською фантазією, яка нібито не має ніякого відношення до реальної дійсності.

М.П. Драгоманов навпаки виходив з того, що художник, типізуючи життєві факти, надає образу узагальнюючого значення. А художнє узагальнення нерозривно пов'язане з розкриттям істини, з пізнанням. Отже, художнє пізнання дійсності не суперечить науковому пізнанню, а взаємопов'язане з ним. Типовий образ набуває сили наукового значення. Зосереджуючи увагу людей на певних істотних і типових рисах дійсності, художник тим самим полегшує її пізнання, тобто показує, що мистецтво має пізнавальну силу. В листі до М. Бучинського 1872 р. він писав: «Поезію, як і науку, я ціню по кількості тих фактів психологічних і соціальних, що вона одкрива і виклада у природній кожній формі. Для того шаную ліричного поета, коли він мені покаже у душі чоловічій таке, що я не бачив ще, чого не показали ще другі [137, с. 137]». Таким чином, поезію, як вид мистецтва, і науку Драгоманов розглядає як різні форми пізнавальної діяльності людини. Причому специфічну особливість мистецтва у пізнавальному процесі він вбачає у тому, що суть явищ дійсності воно передає не через визначення і констатацію причинних зв'язків між предметами і явищами об'єктивного світу, не шляхом аргументів і логічних висновків, а через створення «живих типів», художніх образів, шляхом зображення людей та їх характерів. Типізуючи життєву правду, митець, як і вчений, пояснює явище. Порівнюючи поезію і науку як різні форми відтворення дійсності в людській свідомості, М.П. Драгоманов робить висновок, що поезія, відбиваючи життя у типових образах, як і наука, розкриває істину, що століттями зберігає свою силу. «Абстрактні річі про історичні

ідеали проходять, а факти, типізовані поезією, так само як і наукою, котра має тільки другий метод, але одну ціль з поезією, остаються навіки [87, с. 65]». Отже, тут ми бачимо спробу М.П. Драгоманова пояснити мистецтво, позицій матеріалістичної теорії пізнання.

Художнє відображення М.П. Драгоманов не мислив поза органічним зв'язком з ідейністю і народністю, які він вважав основним критерієм оцінки художнього твору.

Кращі літературно-критичні праці М.П. Драгоманова пройняті ідеєю служіння трудовому народу, його соціальному і духовному розкріпаченню. Він вважав, що передова література повинна висвітлювати актуальні проблеми суспільного життя. Тільки мистецтво, що бореться за соціальні ідеали народу, може претендувати на справжню художність і життєвість. Митець не може обмежуватись лише своїм внутрішнім світом або заглиблюватись в лоно «чистого мистецтва». Критерієм сили таланту художника є те, наскільки його творчість відповідає духу свого часу, наскільки глибоко відбиває він пекучі «питання життя». «Реалізм і соціальний аналіз», за переконанням критика, – це найважливіший критерій передового мистецтва. Чим глибше сягає художник у сучасність, тим талановитіші його твори. Прикладом цього можуть служити твори російської літератури. У полеміці з правдянськими критиками М.П. Драгоманов писав: «Для того, щоб який автор став любимцем критики і публіки у Росії, він мусить стояти ідеями у рівні з передовими умами віку, мусить мати прогресивний демократичний напрям, або мати великий талант реального малювання образів життя, з котрих самі собою витікають демократично-прогресивні ідеали [91, с. 517]». Істотною рисою естетики М.П. Драгоманова є соціально-політична тенденція. Він закликав молодь вчитись створювати художні твори, які б «відповідали нашому часові».

Націоналізм не може бути стимулом художньої творчості, він збіднює творчий діапазон митця, робить його твори одноманітними і малохудожніми. Цю думку М.П. Драгоманов ілюструє на прикладі двох відомих бретонських поетів Брізе і Люзеля. М.П. Драгоманов позитивно оцінював художню майстерність і задушевність поезії Брізе, який з великим художнім почуттям змальовував милу його серцю Бретань, її пейзажі, звичаї старовини і разом з тим «висував на передній план привабливі сторони бретонського селянства і закликав вищий клас Бретані до возз'єднання з народом [91, с. 497]»... Але, як зазначав М.П. Драгоманов, головний недолік поета полягав у тому, що він дуже захопився зовнішнім, національним боком, «занадто захопився романтичною любов'ю до народності [91, с. 497]», ідеалізацією минулого. Це призвело до того, що Брізе почав ідеалізувати відсталість і консерватизм у суспільному житті. Реалізм і ідейність він приніс у жертву вузькому етнографізму і націоналістичній тенденційності. Отже, поезія Брізе не відповідає інтересам народу.

Консервативно-націоналістична обмеженість, продовжує М.П. Драгоманов, ще більше виступає в поезії Люзеля. Минуле батьківщини для нього в усіх відношеннях краще за сучасне.

Книжка віршів Люзеля, пише критик, може бути прикладом того, як талановита людина, якщо вона додержує тільки національного напрямку, бідністю ідей, вузькістю інтересів стає чужою або навіть ворожою суспільному рухові. Замість того, щоб засудити все старе, віджиле, що перешкоджає розвитку народу, замість того, щоб нести в народ передові ідеї, Люзель ідеалізує патріархальний побут.

М.П. Драгоманов виступав також проти націоналізму в українській літературі і літературній критиці. У статті «Українське письменство (1866-1873)» він говорив, що «сучасний читач після Гоголя вже не піддається ані червоній, ані білій красці

авторської добромисності, а вимога від літератури зображення живих людей, а не ляльок – із написами та виливів авторів від себе [87, с. 60]»

Зрада життєвій правді на угоду упередженій тенденції є, на думку М.П. Драгоманова, смерть для мистецтва. Він часто вказував на те, якої шкоди завдала націоналістична тенденційність Нечую-Левицькому і як слов'янофільська тенденційність трагічно позначилась на творчості такого видатного представника реалізму, як Гоголь. Про це М.П. Драгоманов писав М. Бучинському: «Поет, що сходить з об'єктивізму і міша ідею з тенденційністю, стоїть на краю могили, у котру попадали і не такі сили, як Нечуй, а й такі, як Гоголь, який попавсь у бондарню слов'янофілів [137, с. 263]».

Ідея художнього твору, на думку М.П. Драгоманова, по відношенню до сюжету повинна зумовлюватися об'єктивною логікою змісту і становити його основу. В ідеї знаходить свій прояв соціальна спрямованість мистецтва. У листі до Бучинського М.П. Драгоманов висловив задоволення повістю П. Мирного «Лихий попутав», зазначивши як позитивну її рису об'єктивність розповіді, не нав'язування автором своєї тенденції.

Серйозної шкоди успішному розвитку української поезії 60-70-х років, на думку М.П. Драгоманова, завдавало сліпе копіювання національних фольклорних сюжетів.

Механічне наслідування народної творчості, продовжував М.П. Драгоманов, привело до того, що українська поезія цього періоду, за винятком поезії Т.Г. Шевченка, являє собою «лише дублікати народної поезії, себто непотрібні повторювання [137, с. 136]».

М.П. Драгоманов підкреслював, що народність не зводиться до ідеалізації народного побуту, до «проповіді національно-етнографічного правовірства». Етнографія сама по собі не може бути чимось

самодостатнім. Вона може бути лише фоном, на якому розкривається соціальний зміст.

Відкинувши «національний етнографізм» у мистецтві, М.П. Драгоманов разом з тим вказував на нерозривний зв'язок народності з національною специфікою, найбільш повний прояв якої він вбачав в усній поетичній творчості народу.

Вважаючи народну творчість невичерпним джерелом для поета, М.П. Драгоманов закликав вивчати і використовувати багатства усної народної поезії, черпати з фольклору способи створення правдивого художнього образу. У суворі роки політичної реакції М.П. Драгоманов, відстоюючи самобутність і оригінальність української культури, посилався на українські пісні, які вважав одним з найбільш яскравих проявів великої обдарованості українського народу, наділеного даром «психологічного аналізу, естетичним почуттям». Отже, одним з найважливіших факторів, які визначають справжню народність мистецтва, М.П. Драгоманов вважав зв'язок мистецтва з національними особливостями народу, якому воно належить. Разом з тим, національне у М.П. Драгоманова тісно пов'язане з загальнолюдським.

М.П. Драгоманова не можна вважати послідовним прихильником теорії міграцій. Свідченням цього є численні його висловлювання про своєрідність і оригінальність поезії у різних народів, про те, що поезія відбивала так чи інакше актуальні проблеми суспільного життя свого народу. До цього слід додати, що спроба М.П. Драгоманова пояснити схожість сюжетів епічної творчості різних народів з позицій теорії міграцій була пов'язана з історичними умовами України останньої третини ХІХ ст. Теорія міграцій для М.П. Драгоманова була логічним результатом тривалої і упертої боротьби проти хуторного етнографізму, національного патріотизму та інших різновидностей «ідеї абсолютного національного духа».

Висновки до другого розділу

Зробивши докладний аналіз соціально-політичних поглядів М.П. Драгоманова та його вплив на розвиток прогресивної літературної критики і естетичної думки на Україні можна зробити наступні висновки.

Предмет соціологічної науки М.П. Драгоманов вбачав у вивченні законів розвитку історії, у визначенні шляхів прогресивного розвитку людства.

М.П. Драгоманов був широко ерудованим вченим у галузі всесвітньої історії, уважно вивчав і добре знав твори мислителів стародавнього світу, середніх віків, нового часу.

М.П. Драгоманов доводив, що народ, трудящі маси – головний творець матеріальних і духовних благ у суспільстві. Тільки та культура буде жити і розвиватись, яка живиться духом свого народу. Сформульовано, зокрема, що право народів на самовизначення належить до так званих колективних прав, тобто його отримує певна соціальна спільність. Право народів на самовизначення – фундаментальне право у тому розумінні, що воно лежить в основі індивідуальних прав, тобто тих прав, які надаються індивіду як такому. Право народу на самовизначення М.П. Драгоманов вважав однією з головних умов розвитку суспільства, оскільки, як він переконався на власному досвіді, повноцінний і гармонійний розвиток людської особистості можливий тільки у контексті рідного народу.

М.П. Драгоманов зробив усе, щоб не тільки підняти національну самосвідомість українців, а й переконати Європу, що Україна – це земля зі своєю культурою, мовою, традиціями, історією, що український народ повинен посісти належне місце серед народів Європи. Він робив все, щоб представники панівних класів, революційно настроєна молодь, прогресивна інтелігенція ідентифікували себе зі своїм народом і щоб на всій українській етнічній території український народ, попри державні кордони, які порізали українську землю, був об'єднаний єдиною політичною волею, прагненням до

власного «вирішення своїх прав на своїй землі», єдиною національною самосвідомістю.

Внесок М.П. Драгоманова у розвиток правової думки полягає в розробці принципу, згідно з яким кожен народ, незалежно від його державних та історичних традицій, чисельності, культурного розвитку та економічного потенціалу, має право сам вирішувати свою долю, бути господарем на своїй землі.

Одна з головних заслуг М.П. Драгоманова при розробці проблеми прав і свобод людини полягає у тому, що він теоретично довів, що права людини становлять єдиний комплекс, і пріоритетність якоїсь групи прав і свобод не тільки не сприяє розширенню прав і свобод людини загалом, але й порушує всі інші права і свободи.

Михайло Драгоманов відіграв важливу роль у формуванні політичних структур українського визвольного руху XIX сторіччя. Його значення як політичного теоретика та ідеолога наприкінці XIX ст. – безсумнівне і за масштабністю, і за глибиною впливу на тогочасне українське суспільство. Першим періодом розвитку політичних поглядів М.П. Драгоманова на завдання та форми діяльності української інтелігенції і спроб їх втілення у життя можна вважати його перебування в складі «старої» Київської Громади. Тут відбулося становлення його політичного світогляду, тут він пройшов школу суспільної та певною мірою наукової діяльності. Майже до середини 1870-х років, до розгортання конфлікту між київськими «громадівцями» та офіційною владою, у світогляді М.П. Драгоманова поєднувались дві політичні й національно-культурні ідентичності: українська та всеросійська. Боротьба цих двох складових тогочасного світогляду М.П. Драгоманова відбувалась через напружений пошук молодим ученим і громадським діячем правильних, відповідних обставинам, потенціалові українського народу та протидіючій силі Російської та Австро-Угорської імперій завдань діяльності.

М.П. Драгоманов послідовно ставив перед інтелігенцією завдання – відновити, відродити, а то і створити вперше цілісність українського національного життя у всій його повноті – від елементарної освіти, господарської самодіяльності та взаємодопомоги до відкритої боротьби з царатом, з політичними умовами життя українців в Австро-Угорщині. Хоча кінцева мета цієї боротьби у формулюванні М.П. Драгоманова була досить утопічною: побудова незалежної квазіанархічної політичної спільноти незалежної Української Спілки Спілок. Сама програма містила чимало раціональних зерен й свідчила про глибину розуміння її автором тогочасних потреб національно-організуючої роботи.

Ім'я М.П. Драгоманова нерозривно пов'язане з розвитком прогресивної літературної критики і естетичної думки на Україні. Багато його висловлювань з питань літератури і мистецтва, які відіграли в свій час позитивну роль, зберігають свою актуальність і в наші дні. Естетичні погляди М.П. Драгоманова викладені в його численних працях з фольклору, у брошурах, журнальних статтях і рецензіях, у передмовах і коментарях до збірників поетичної народної творчості. Кращі літературно-критичні праці М.П. Драгоманова пройняті ідеєю служіння трудовому народу, його соціальному і духовному розкріпаченню. Він вважав, що передова література повинна висвітлювати актуальні проблеми суспільного життя. Тільки мистецтво, що бореться за соціальні ідеали народу, може претендувати на справжню художність і життєвість. Митець не може обмежуватись лише своїм внутрішнім світом або заглиблюватись в лоно «чистого мистецтва». Критерієм сили таланту художника є те, наскільки його творчість відповідає духу свого часу, наскільки глибоко відбиває він пекучі «питання життя». «Реалізм і соціальний аналіз», за переконанням критика, – це найважливіший критерій передового мистецтва. Чим глибше сягає художник у сучасність, тим талановитіші його твори.

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ М.П. ДРАГОМАНОВА ДЛЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

3.1. Українознавчий (народознавчий) компонент освіти в трактуванні М. Драгоманова і його значення для сучасної освіти

Михайло Драгоманов – визначний український мислитель і активний культурно-освітній діяч. Він дуже багато зробив для національно-культурного, політичного і соціального пробудження свого народу. Продовжуючи справу своїх попередників, фундаторів ідей українського відродження – кирило-мефодіївців, М.П. Драгоманов, без перебільшення став першим, хто всебічно, на науковому рівні обґрунтував об'єктивну необхідність і шлях українського національно-культурного і соціального відродження.

Вчений і громадський діяч осмислював запити свого часу, замислюючись над майбутніми порядками, М.П. Драгоманов відзначав минучість соціальних і політичних форм організації. Саме розвиток людської особистості, її прагнень виступав рушійною силою, яка визначала характер різних епох і народів. Драгоманівським поглядам виразно притаманний гуманізм, віра у можливість духовного вдосконалення людини, у творчий розвиток суспільства.

М. Драгоманов першим на повний голос відважився сказати правду про нехтування національних прав українського народу. Зовсім не помічали існування українського народу як окремого етносу (і це довів М.П. Драгоманов) ні К. Маркс, ні Ф. Енгельс, ні О.І. Герцен, ні М.Г. Чернишевський. Найбільше дісталось від М.П. Драгоманова його спільникам по визвольній боротьбі проти

царизму, учасникам загальноросійських організацій, які діяли на Україні. Можливо, в як своєму безкомпромісному ставленні до «українського питання», беззастережному прагненні добитися того, щоб про його рідний народ знали в усьому світі як про такий, що не поступається ні культурою, ні мовою перед іншими, щоб його поважали як цілком самостійну націю й освічені люди на його батьківщині, М.П. Драгоманов дещо нехтував самовідданістю останніх у їхній боротьбі проти царизму. З провадженням у життя Закону про українську мову як державну та реакцію на нього з боку частини населення України, можна виправдати болісне глузування М.П. Драгоманова з приводу того, що члени народницьких гуртків на Україні, вважали, що українську мову можна вживати усно в розмовах з «простими людьми», але ні в якому разі цього не можна робити у друкованій пропаганді, яка має вестися винятково російською мовою.

Обрусілих українських інтелігентів вчений називає «іноземцями вдома», а російським революціонерам дорікає й за повне нехтування історії України в їхній «соціалістичній пропаганді», хоча вони широко використовували в ній фактичний матеріал з історії Росії та багатьох зарубіжних країн [17, с. 94].

Велике обурення у М.П. Драгоманова викликало перекручення російськими соціалістами запозичених, за його висловлюванням, з творів К. Маркса, Ф. Енгельса, Ф. Лассаля ідей інтернаціоналізму. «В числі софізмів, які пускалися в хід обрусителями, – читаємо в «Исторической Польше...», – був і такий, що нібито, всесвітня культура виграє від стирання національностей, хоча пани-обрусителі чомусь не починали виконання цієї «вимоги всесвітньої програми» із стирання своєї національності [48, с. 74].

«З усіх ознак національних, в котрих націоналісти бачать святощі, найясніша мова. Вона й має найбільше практичної ваги,

бо мова є спосіб, котрим люди розуміються, через котрий іде до людей освіта. От через це найбільша частина й політичної справи національників зводиться до права певної мови в уряді, суді, школі, а надто в початковій. Тільки-ж і важність мови не може доходити до того, щоб освічена людина дивилась на неї як на святощ, вище від людини. Мова все-таки слуга людини, а не пан. Мова мусить рости і перемінатись відповідно зросту людини, громади. Людина вільна вчити й уживати й чужі мови.

В таких громадах, як наша, де людність розкололась на класи-національності, через що спиняється природний обмін культурний між класами, збільшується погорда вищих класів до нижчих і вменшується пошана до себе в нижчих класах, це справа делікатна. Тільки ж в усякім разі не можна голими фразами проти чужих мов та за нашу «милу, красну мову» допомогти лихові, впевнити практичний народ у тому, що мова його справді святощ.

Тут нема іншого способу, як стати на практичний же ґрунт, а не на релігійний, тобто піднімати вагу нашої мови працею над літературою, котра б була корисна народові й замінила б йому в більшій часті пригод життя мови чужі. Противитись же тому, що б люди з простого народу нашого знали й чужі мови, значить противитись природі й ризикувати тим, що ми огиднемо народові з нашими намовами. (Найбільше недоладний резон, котрий виставляють народові, що б держався свого, словами Шевченка: «бо хто матір забуває, того Бог карає». Адже-ж і народ бачить, як Шевченків замикають у тюрми, а «перевертні» роблять кар'єри) [39, с. 319]».

Світогляд М. Драгоманова формувався під впливом сім'ї, прогресивних сил університету, духовних цінностей рідного народу, революційних демократів Т. Шевченка, О. Герцена, М. Чернишевського. Все своє життя присвятив боротьбі за кращу долю свого народу.

А. Ткачук писав: «Драгоманов-українець невіддільний від Драгоманова-європейця. Цей тип українського вченого-енциклопедиста, що знайшов своє продовження у постатях М. Грушевського, В. Вернадського, І. Франка [163, с. 10]». М.П.Драгоманов належить до тих діячів українського народу, які увійшли в історію України як духовні сподвижники культурного відродження, борці за свободи.

Восени 1859 р. М. Драгоманов вступив до гуртка студентів, які заснували перші недільні школи в Україні. Частина студентів взялася за підготовку навчальних посібників і популярних книг для недільних шкіл. Але уряд Росії в 1862 р. закрити недільні школи, що викликало невдоволення та революційне піднесення серед молоді. Частина членів студентського гуртка перейшли працювати до тимчасової Педагогічної школи на громадських засадах. М. Драгоманов у своїх виступах з великою повагою говорить про прогресивну, демократичну діяльність на посаді попечителя Київського учбового округу М. Пирогова і засуджує несправедливу політику царського уряду щодо його звільнення.

3.2. Мовна політика в системі педагогічних поглядів М. Драгоманова й проблема реалізації сучасних мовних стратегій

З студентських років, М. Драгоманов присвятив своє життя визволенню українського народу, духовному відродженню національної культури і української мови. Працюючи в недільних школах, М. Драгоманов як науковець і фольклорист аргументовано розглядає широке коло питань освіти, культури, усної народної творчості у таких працях, як «Педагогічне значення малоруської мови», «Земство і

місцевий елемент в народній освіті», «Про систему народної освіти у південно-західному краї».

І. Франко дуже цінив його педагогічну, літературну, громадсько-політичну діяльність: «Він не написав ані одного слова, котре б не відносилось до живих людей, до живих обставин і до тих питань, котрі так чи інакше порушують думки і чуття [168, с. 238]». Особливо це стосується педагогічної творчості, важливе місце посідають проблеми школи, освіти, викладання української мови, їх роль у розвитку культури.

М. Драгоманов досліджував розвиток вітчизняної школи на різних етапах життя українського народу. До XVIII ст. Україна жила спільним з Європою життям. «Тільки міцний царський кордон, – писав М. Драгоманов, – проклав межу між українцями і європейським світом [81, с. 115]».

Спираючись на історичні факти, вчений переконував у споконвічному прагненні українців до освіти й культури, до знань. М. Драгоманов стверджував: більш ретельне вивчення історії культури засвідчує, що петербурзьке «вікно в Європу» мало своїх попередників у Вільні, де заснована перша руська типографія, у Львові, де закладена перша руська школа «і при тому громадська, а не урядова; в Києві, де існувала перша руська вища школа тоді ще, коли на місці Петербурга ще було моховите болото». Далі він продовжував: «Усі ці вікна затьмарились тільки унаслідок необмеженого розвитку централізації [53, с. 456]».

Навіть у найважчі часи свідомі українці розуміли значення освіти та школи.

Цікавим було і те, що подальший занепад освіти був пов'язаний не тільки з дією несприятливих зовнішніх обставин, а й егоїстичною поведінкою української аристократії, яка прагнула скасувати всі інститути української автономії.

Ще один фактор занепаду був пов'язаний з тим, що й та невеличка частина людей, які вижили після воєн на Україні, покинула рідну землю задля вигоди. «Вільним думкам, котрі росли вже в Європі укупі з наукою і звідти переходили і до нас, тепер поставлений був тин царської та чиновницької сваволі [81, с. 10]». Після скасування української автономії політика царату почала затоплювати українську освіту.

М. Драгоманов підходив до оцінки витоків історично об'єктивно. Він підкреслював, що майже всі освічені українці перестали бути українцями в прямому значенні цього слова, оскільки були поставлені на службу Польщі, Росії, Австро-Угорщині [81, с. 117].

На жаль, навіть найближчі друзі М. Драгоманова – з київської «Громади», до якої входили такі славетні українці, як М. Старицький, В. Антонович та багато інших, у 70-80-х роках XIX ст. все більше схилилися до співробітництва з владою. За таких обставин М. Драгоманов виступав проти політики пристосовництва.

Вчений різко критикував міністра освіти Д. Толстого, вважаючи його ворогом освіти. Він засуджував також чиновників освіти, які повинні були б дбати про освіту, а насправді ж вони боролися проти народної освіти.

М. Драгоманов звертався до своїх сучасників, щоб у змісті української освіти відбивалися досягнення культури, політики. Цю справу він вважав негайною, наголошуючи: «З цього не слідує, щоб вони мусили зрікатися своєї прихильності до України, до її нації, або й заходів відшукати дійсно національні ознаки в історії й сучасності українського народу». Навпаки, прихильність до своєї країни й народу тільки виграє, коли вона очиститься від старозаконної ненависті

до чужих і освітитися світлом вселюдського спрямування до поступу [59, с. 11]».

Отже зміст української освіти повинен наповнюватися європейськими ідеями, досягненням наукової думки.

Ставлення М. Драгоманова до освіти як процесу подвійного – національного за формою й характером та загальноєвропейського, сказати б, всесвітнього за своїм змістом і науково-культурним спрямуванням – виокремлює вченого з широкого кола його земляків. Про національну освіту він зазначав, що українським письменникам слід оновитися та пристати до тих напрямів, які тепер творять силу письменницького й наукового руху в Європі та Америці. М. Драгоманов виступав проти політизації школи, вважаючи, що втягнення неповнолітніх дітей у політику піддає їх життя загрозі.

«Іноді мені траплялось почувати від земляків такий закид: ... Ми, українці, тепер мусимо боронити свою національну волю, мов ханаанці від жидів, а самі ми нікому не грозимо, то й нема страху, щоб наше національство стало подібне старозаконного жидівського, котре довелось розбивати апостолам Павлам. Лишіть нас з нашим самооборонним національством, то ми колись, скінчивши оборону нашої нації, пристанемо й до космополітизму». На це мушу відповісти так: Перш усього наше національство зовсім уже не таке мирне. Послухайте, з якою ненавистю говорять іноді наші люди про москалів, поляків, жидів, і подумайте, що б сталось з тими сусідами нашими на Україні, коли б удалось нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки. Яке б вони їм «обукраїнення» приписали! А поки що таке людоненависне національство шкодить тим, що будить до нас ворожі спочуття й у наших сусідів, тоді як тепер навіть на війні треба вменшувати ненависть проміж людьми хоч би так, як робить це всесвітнє товариство «Червоного хреста» на своїм

полі. ...Ось через що я думав і думаю, що я власне, служу справі вільності нашої нації, коли змагаюсь вияснити справу національності й людськості в прикладі до наших обставин [60, с. 341]».

«Я дуже жалкую, що справу все-світності й націоналізму довелось мені розбирати вкупі зі справою російського письменства. Одно трохи перешкоджає другому, а до того справа російського письменства по-часті слушно роздражнює українців, а надто в Росії, бо там царськими указами майже зовсім заборонено українське письменство і українці примушені вдовольтись тільки російським. До того деякі з росіян, неприхильники українського письменства й усякої особності та волі українців (а такі неприхильники є й серед українців з роду), виступають проти українства, прикриваючись всесвітністю. Між тими неприхильниками є такі, котрі кажуть, що національностей не треба, що національні мови тільки перешкоджають людям, то й ліпше, коли українська мова вимре. Такі фальшиві всесвітники були й є не тільки в Росії. Були часи ще недавно, коли деякі німці говорили таке ж саме проти слов'ян і навіть італіянців... [59, с. 330]».

Принциповість позиції його в питаннях освіти проявилася в бажанні довести до українського вчителя, розуміння того, що «добра школа не може бути серед холодного і голодного народу, поруч з тими людьми і порядками, котрі на тому стоять, щоб обібрати та задурити народ ... [63, с. 87]». Він вірив – «свідомий свого обов'язку народний вчитель... заведе «нові порядки» попереду в школі, виготовить таки з дітей нову, не задурену породу людей, і дасть з себе зразок нового чоловіка [63, с. 90]».

Повертаючись до завдань освіти на Україні, М. Драгоманов зазначав: «... ті люди, між письменниками українцями, котрі не хочуть, щоб дедалі все більше Україна й її мужицтво тратило свої сили, – мусять зректись не йти з України, мусять упертись на тому,

що кожний чоловік, вийшовший з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському, – єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї ні звідки...[68, с. 25]». І цей політичний максималізм вбирає в себе драгоманівську закоханість у рідну Україну.

В поглядах вченого можна помітити і наївність з точки зору нашого часу. Якщо такі і приклади є, то вони не знецінюють багатющого життєвого досвіду, – від учительювання у «недільних школах» та гімназіях до найвищої української публіцистики, якої він є справжнім гідним фундатором.

Слід відмітити особливу увагу М. Драгоманова у розумінні співвідношення перспектив віддалених і сучасних. У своїй «Громаді» він відзначав право кожної національної групи на отримання освіти в своїй національній школі.

«Скажу тільки про справу мови. Звісно, добре б було, якби всі люди на світі могли розуміти один одного. Може, колись яким способом до того дійде. Але поки що люди говорять сотнями, тисячами мов, і найважливіше тепер діло, щоб просвіта доходила до людей на всіх тих мовах, щоб усі люди скорше й легше могли ту просвіту прийняти [59, с. 331]».

Вірив, що виховання в українських школах звернеться до джерел педагогічного впливу кращих традицій і діти будуть виховуватися прекрасними піснями. Особистість М. Драгоманова є не тільки простим фактом, надбанням нашої загальнонаціональної історії, а й чистим джерелом знань.

Вивчення педагогічної спадщини дає нам змогу глибше ознайомитися з розвитком української школи, української мови і літератури.

Михайло Драгоманов обстоював думку про те, що основою духовного розвитку людства має бути тільки національна культура, тому українські письменники повинні обов'язково послуговуватися тією ж мовою, що й простий народ. Він говорив: «Література мусить нести в маси народну просвіту якнайлегшим способом. Для того мова літературна мусить бути якнайближча до простонародної [60, с. 126]».

«Аже ось про школу народную як бреше в нас начальство! Слухайте далі: кажуть наприклад, що народ наш не осібна порода од маскалів, а тільки крайова одміна, а мова нашого народу не осібна мова, а діалект, письменна ж мова московська спільна і нам і москалям, і мусить багатіти нашою спільною працею, як багатіли досі. Хай буде і так! Тільки не думайте, що ці слова треба брати насправжки! Ні! Мову нашого народу не шанують і так, як само наше начальство навча шанувати діалекти через книжки, котрі воно ж само похваля читати учителям [63, с. 84]».

Вчений був переконаний в тому, що здобутками вселюдської науки повинні мати змогу скористатися всі люди однаково вільно. З цією метою необхідно розширювати можливості та науковий потенціал української мови. Навчання чужої мови він вважав недоречним і навіть шкідливим.

50-60-ті роки XIX ст. пов'язані з намаганням ученого вирвати хоча б первинну освіту з лап офіційної русифікаторської школи. Саме в цей період за його активної участі в Києві почали з'являтися недільні школи. М. Драгоманов виділяє: «поки виробиться українська література, то ліпше буде, коли українці нічого не будуть читати, що коли не можна заложити українських шкіл, то ліпше нехай не буде на Україні ніяких [59, с. 362]».

Коли на початку 60-х років в Україні виникло вже чимало таких шкіл, у більшості з них навчання проводилося рідною мовою.

Вчений вважав, що основним у школі має бути принцип національний, що діти повинні навчатися рідної мови. Але так як недільні школи ставали центрами пропаганди, уряд видав розпорядження про закриття недільних шкіл.

У 1863 р. вийшов горезвісний Валуєвський циркуляр, в якому проголошувалося, що «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и не может быть», і який забороняв уживати українську мову в книжках та пресі і викладати в школі, М. Драгоманов для газети «Киевлянин» написав кілька статей на педагогічну тему («Земство и местный элемент в народном образовании», «О системе народного образования в юго-западном крае»). Але надруковані вони були в газеті «Санкт-Петербургские ведомости», оскільки редактор боявся невдоволення генерал-губернатора. Концепцію цих статей, присвячених питанням народної освіти, вчений визначив так: «Справу шкільну я ставив у тих статтях не на національний, а на педагогічний ґрунт, на котрому її обговорювали російські педагоги в 1862-1863 роках (в тім числі К. Ушинський і В. Водовозов), досить прихильні до українства [27, с. 60]».

«От тоді-то, при таких обставинах, в 1863-64 роках і були виготовлені укази, котрі витіснили мову українську з діла освіти народу на Україні. Не тільки в новім уставі шкільнім 1864 р. слово «отечественный язык» було замінено словом «руський», що значило «казенний», – через що українську мову витиснено з шкіл, – куди вона, як ми бачили, стала входити, (сим начальство в Росії робило тільки те, що і Франція, Прусія і т.п. держави), – але начальство придумало таке, що пахло зовсім не духом нашого віку і в наших часах піде, окрім Росії, неможливе – а іменно: навіть без закону, а потайно «адміністративним порядком» заборонено цензорам пропускати у печать всякі книжки українські, що можуть іти в школу. Святіший Синод знов від себе заборонив такі ж книжки

церковні, а через два роки опісля заборонив і проповідь на «простонародній мові і с простонародніми словами [27, с. 60]».

Пишучи статтю «Українське письменство 1866-1873 років» Михайло Петрович посилається на статтю К. Ушинського «Педагогічна подорож до Швейцарії». М.П. Драгоманов писав: «В Німеччині і особливо в Швейцарії, де наукові лінгвістичні ідеї та здорові педагогічні погляди розширені серед суспільності більше, ніж деінде, негода рівноважиться розвоєм проповіді та письменства на місцевих говорах, читанням і співанням у школах місцевих поетів та народних пісень, а в Швейцарії надто й системою ступеневого навчання з книжок, що ступенево йдуть від місцевого наріччя до спільного літературного языка, як се можна бачити приміром із опису шкіл голосного Фреліха, зробленого звісним російським педагогом К. Ушинським, що кладе ті школи взірцем і для інших [87, с. 315]».

Засуджуючи переслідування реакціонерами української мови, літератури, культури, М. Драгоманов у педагогічній публіцистиці розробляв концепцію духовного розвитку української нації; виступав на захист прав українського народу розвивати свою мову.

М. Драгоманов дотримувався тієї точки зору, що естетичний розвиток учнів у школах України може бути успішним тільки завдяки читанню художньої літератури рідною мовою. Народна педагогіка повинна скористатися живою народною словесністю. Помітним явищем у житті України та Росії стали публічні виступи вченого в газетах «Киевский телеграф», «Санкт-Петербургские ведомости» із закликом до освіченої української та російської громадськості об'єднатися задля проведення радикальних реформ у галузі освіти. Протестуючи проти зверхнього ставлення деяких діячів до особливостей української мови і культури, він із сарказмом писав, що легковажна самовпевненість нашого освіченого суспільства є у всьому, що стосується Малоросії. М. Драгоманов прагнув довести, що «...навіть

із суто педагогічних, а не власне національних інтересів справа освіти України повинна вестись через українську мову та культуру:... мова не тільки відіграє важливу роль при самому першопочатковому навчанні..., мова, відбиває життя та побут народів, сама по собі слугує засобом освіти [39, с. 254]».

«А найбільше вчені люди або подорожні порозуміваються проміж себе тим, що вчаться кільком мовам, на котрих говорять найбільше або найвище освічені народи, напр., мовам французькій, англійській (найбільше), німецькій. Коли тепер люди найменшого народу получать хоч початкову науку на своїй мові і кому з них того буде замало і він схоче вищої науки, а письменство його мови не буде в силі йому послужитись, бо замалий народ не в силі оплатити коштів великого письменства та вищих шкіл, то така людина візьметься за книжки на чужій мові. Коли б згодом усі люди такого народу покинули навіть зовсім свою питому мову й пристали до чужої – на це б не можна було нарікати, бо це б сталось з власної волі тих людей і тоді, коли б уже стара їх мова зробила, що могла: дала просвіту, хоч початкову. Зовсім інакше було б, якби хто, державники чи пани, стали висміювати стару мову та забороняти її в школах та книгах. Через те не тільки терпіли б живі люди від погорди других, а ще й просвіта б їх спинялась, бо поки то ще люди забороненої мови вивчаться чужої, на це треба не одного людського віку! А до того просвіта на чужій мові була б для людей важка або й неприступна.

Коли це все покласти до української мови, котрою говорить в Росії, може, яких 17 мільйонів людей, то побачимо, яку шкоду, власне, для зросту всесвітньої освіти роблять ті, хто забороняє мову українську в школах і книгах. От через те я, наприклад, уважав себе обов'язаним кричати проти такої заборони й перед українцями, й перед росіянами, й перед усім освіченим миром в дописах і

книжках італійських, англійських, французьких і т. ін., протестував проти тої заборони на всесвітніх з'їздах письменників у Парижі й у Відні (на віденський з'їзд я послав протест вкупі з д. Павликом) [59, с. 331]».

У багатьох статтях Михайло Драгоманов писав, що одним із головніших завдань сучасного українства повинна бути боротьба за національну народну освіту. Це зумовлювалося тим, що в Царській Росії народна освіта лежала у площині політичної боротьби самодержавства, що саме освіта мала піднести рівень самосвідомості народу. В центрі уваги М.П. Драгоманова знаходилося велике коло освітніх проблем: наповнення української школи європейськими гуманістичними ідеями з пріоритетом загальнолюдських цінностей над національними; українська мова як обов'язкова при початковому навчанні українських дітей.

Народна освіта переживала важкі часи. І піднести її можна б було, лише пристосувавши до місцевих умов національний елемент: «Народу недостаточно одной грамотности ему надо образование, или он обречен на нравственное младенчество». І далі: «Образование народа должно идти с помощью народной же словесности в которой отражается быт народа и его характер, со всеми его достоинствами и недостатками [60, с. 54]».

Михайло Драгоманов розумів, що народна школа рідною мовою є основою всього національного життя і турбувався про практичну потребу українського вкладу у школах. Вчений намагався довести, що малоросіянин погано розуміє російську мову. Він наводить приклад, що слово «губить» в російській мові має значення «исстреблять насиллием», тоді як по-українському «терять». Тобто, чуючи знайоме слово, малорос не розуміє його нового значення.

Статті М. Драгоманова про введення української мови в школах, показували справжній стан речей в Україні і в той час викликало

обурення офіційних кіл. Російський уряд адміністративним порядком заборонив друкувати будь-яку педагогічну літературу українською мовою, а також церковні книжки. Не надрукували готових книг професора Костомарова.

Всі ці заборони не мали законного права. Неголосним адміністративним циркуляром міністерство наказало цензорам не пропускати нічого педагогічного, написаного українською мовою. Цензори дуже чітко перевіряли, що у букварі професора Максимовича, який друкувався у Києві і був написаний церковнослов'янською і російською мовами і лише у кінці мав один рядочок українських приказок, і червоним олівцем викреслили.

Не дивлячись на це усе, вчений пише, що по всіх гімназіях Росії ішла робота над критикою установи середніх і нижчих шкіл, – мало не в усіх гімназіях Київського округу совіти подали голос що, окрім російської мови, в школах мусить бути мова і українська. Дехто з української петербурзької громади, маючи вплив у міністерських колах, доводив, що українській мові у школах «полудневої Росії в шкільному уставі необхідно надати «первенствующу роллю». Міністерство навіть надрукувало статтю у своєму журналі про самостійність української мови. Стаття пізніше була передрукована у «Правді». М. Драгоманов критично поставився до цього, писав, що ревність щирих українців була трохи крайньою і безтактною.

Визначальним, так би мовити, кроком, у ставленні національних шкіл на Україні, на думку вченого, мають бути розширення прав місцевого самоврядування, при наголосі на педагогічній мотивації боротьби за національну освіту. В одному з листів до М. Павлика він конкретно зупиняється на цьому. Виходячи з умов свого часу та політичних обставин життя й національної самосвідомості українців, М.П. Драгоманов зазначає: «Поставте, наприклад, у земстві, найвільніше вибраному, справу так (по австрійському) – в школах

мусить вчитися по українському, бо українці самостійна нація, то не знайде і 5 голосів на губернське земство навіть на Полтаві, або Чернігові. А поставте на педагогічне поле, та не виключаючи і російської мови, – буде інше: матимете українську мову з гімназії і університетів – без українофільської диктатури на котру не дужче то можна покладати надію [138, с. 2]». Такі помірковані погляди М. Драгоманова на злободенні питання мови та освіти на Україні викликали однозначно негативну реакцію царських чиновників.

Поміркованість у питаннях тактики боротьби за національну школу на Україні не применшують цілеспрямованості ученого в цій справі. М. Драгоманов довго доводив свідомим українцям і демократичним силам російського народу варварство та нестерпність заборони мови, відірваність освіти від народних потреб.

«Я дозволю собі сказати, що з того часу, як я став на публічну службу чи учителя, чи писателя, то не пропускав пригоди говорити молодшим людям на Україні, що вони не можуть уважати себе навіть образованими, доки не вивчать, по крайній мірі, двох-, трьох західноєвропейських мов, щоб хоч читати на них найважливіші речі. Не раз усно й печатно говорив я, що українське письменство доти не стане на міцні свої ноги, доки українські письменники не будуть діставати всесвітні образовані думки й почуття просто з Західної Європи, а не через Петербург і Москву, через російське письменство, як робиться це досі, через що виходить так, що навіть москвоненависне українолюбство по своїм основним думкам буває ніщо інше, як європоненависне москволюбство, тільки трохи перелицьоване.

І, отже, я мушу признати, що як бачив я, так і бачу й чую від певних свідків, що знання західноєвропейських мов дуже мало розширене серед українців, навіть серед університетських, і що дуже

рідко хто з них, навіть з тих, хто вчиться на філологічному факультеті, читають книжки, напр., французькі або німецькі, а вже про англійські й говорити нічого. Подумайте ж тепер, яка мусить бути просвіта в такій громаді, коли вона ще збунтується й проти російського письменства?! [59, с. 334]».

Вчений віддав чимало сил справі пробудження та згуртування інтелігенції того краю задля розбудови національної просвіти та демократичного пробудження національної самосвідомості українців. Товариші по «Громаді» прозвали його «Михайло Галицький», а М. Стефаник та К. Трилювський, величали «батько наш».

М. Драгоманов писав І. Франкові: «Тепер треба в Галичині не тягнути канітель про самостійність нашої мови од московської так і панської, а зробити ту мову органом справжньої європейської культури, щоб чоловік, котрий рветься до тієї культури, міг би задовільнити свою жажду на тій мові [52, с. 272]».

Михайло Драгоманов багато зробив для розвитку і утвердження української мови, він був переконаний, що духовний розвиток людини нерозривно пов'язаний із розвитком її мовних здібностей, через мову відбувається єднання нації.

«Як звісно, українські писателі працьовитістю і рухливістю не виблискують. Від якого ж часу появилась в українському письменстві досить енергічна особа чи група, котру можна пізнати по деяким ознакам стилю, думок, заходів дуже однообразних, при великій різноті авторських імен, псевдонімів і анонімів, – особа чи група, котра пише романи, повісті, оповідання, вірші, дописі про всякі справи, публіцистику, навіть береться за науку. І в усьому ця особа чи група показує брак таланту (в коротких белетристичних творах ще іноді видно основу цікавого анекдота, котрий найліпше б було просто як такий і розказати), брак науки або навіть

образованості, а до того неконсеквентність ідей, окрім тільки в проповіді старозаконного націоналізму, і просто крутість найбезцеремонніше. Твори цієї особи чи групи кидають найгірше світло на невеличке письменство українське, власне, тим, що вони тепер займають в ньому велике місце, дякуючи своїй кількості, а також і тим, що мають вплив на Галичину, де письменство майже зовсім мертво й схоластичне й дуже рідко зачіпає ті громадські справи, про котрі хоч дуже необразовано, а все-таки говорять писання згаданої особи чи групи. Ось через що стає навіть громадським обов'язком, щоб хто-небудь дав собі працю Геркулеса розворушити продукти цієї літературної фабрики й показати увесь сором, який вони приносять українському руху в Росії, й усю шкоду, яку вони чинять у Галичині. Я поспробував був остерегти галичан, зачепивши такі твори цієї фабрики, як «Слов'янська етнографія» та «Горовенко», і тим розлютував проти себе дописачів «Правди», котрі вбачають в моїх осторогах особисті рахунки: «Откуда мне сие?» – можу спитати або навіть сказати: «Врачу, исцелися сам!»

Коли обернемось до писаного про Україну навіть по-московському українцями, то й тут побачимо теж не дуже відрадісні прояви. В усякім разі, тепер твори навіть найбільше вчених українолюбців стоять далеко нижче по науковій вартості, ніж твори чистих москалів або українців общерусів. Тут причиною почасти провінціальне життя українців, котрі не мають під рукою столичних засобів до науки, а також те, що стан національності, котру кривдять у Росії, не дає, власне, українолюбцям спокою духа й потрібного для науки концентровання, збору уваги на певних точках праці. Тільки ж тут винна й власна воля українців, котрі засиділись на старих думках про національність і зв'язані з нею справи, думках, котрі панували в науковому й політичному світі .... [59, с. 278]».

«... українське письменство й наука про Україну мусять перш усього обновились, приставши до тих методів і напрямків, котрі тепер творять силу письменського й наукового руху в Європі й Америці й котрі найтісніше зв'язані з теперішнім всесвітнім громадським рухом: культурним, політичним і соціальним. Між іншим, українолюбці мусять вийти з того вузького й поверхового національства, котре в Європі втратило змисл після 1848 р. З цього зовсім не слідує, щоб вони мушили зректись своєї прихильності до України, до її нації або й заходів відшукати дійсні національні ознаки в історії й сучасності українського народу. Напроти, прихильність до своєї країни й народу тільки виграє, коли вона очиститься від старозаконної ненависті до чужих і освітиться світлом вселюдського спрямовання до поступу. Наука ж про свою національність стане на міцний ґрунт, коли всесвітній порівнявчий метод встерігатиме дослідувачів від скорих і поверховних виводів, які робили старі націоналісти, навіть такі, як автор праці «Две русские народности», й котрих запізнені приміри можна було бачити недавно в «Правді» в очерку «Три національних типи народних», котрого не можна без скандалу виголосити, напр., ні на одному науковому конгресі, ні навіть напечатати ні на одній звітній науковому світові мові, напр., і на російській, на котрій появились же і навіть на свій час з виблиском «Две русские народности».

Я певнісінький, що таке оновлення українського письменства й науки настане незабаром: деякі ознаки показують уже початки такого оновлення. Найскорше пішло б те оновлення, якби наша письменська громада взялась рішуче вчитись європейським мовам та просто увійшла в прями стосунки з європейською наукою, письменством і політикою. Але позаяк життя не жде і позаяк всі письменні українці добре розуміють російську мову, а більша частина їх лінується вчитись мовам європейським, то для користі

самого українського письменства треба показувати молодіжі, чого, власне, мусить вона шукати в російському письменстві, й посилати українських молодих письменників шукати провідних думок і взірців письменської вмілості й наукових заходів скорше в російських повістярів, навіть таких, як Успенський та Короленко, в російських учених, як Пипін, Веселовський, М. Ковалевський і ін., аніж в теперішньому українолюбському письменстві, навіть в такому, що пишеться по-російському, тобто все-таки мусить оглядатись на якусь критику, не так як українолюбські пера й чорнила в галицьких часописах [59, с. 337]».

Сьогодні у нас самостійна українська держава, але русифікація не припинилася. Мову рідного народу потрібно оберігати, розвивати і передавати нашим нащадкам.

3.3. Національні і міжнародні аспекти освіти, їх поєднання в педагогічній спадщині М. Драгоманова і сучасний Болонський процес

Михайло Петрович Драгоманов протягом усього життя розробляв проблеми свободи та прав українського народу. Але для вченого було мало відвоювати права українського народу і незалежної держави. Він пішов значно далше своїх сучасників. В центрі його досліджень, як видатного українського мислителя, публіциста, політика, історика була людина, особа. Для Драгоманова не стояло питання, чи розвивалась Україна, зі своєю складною історією, на шляхах європейських. Він глибоко доводив це у багатьох наукових працях, звертаючи увагу на те, що людина високо цінувалась в українському суспільстві.

Світогляд М.П.Драгоманова був сформульований в працях, написаних ним уже в київський період. Він сприйняв ідеї

людської свободи. Значний вплив на вченого мали праці О. Конта, Дж. Мілля, Г. Спенсера, під впливом яких він виробляв новочасний погляд на стосунки людини і держави.

З прав людини виводить вчений своє розуміння історичного процесу. За М.П. Драгомановим, вищі загальнолюдські цінності та норми мають становити вселюдські цілі руху, який спирається на національний ґрунт.

Він поєднував проблеми українства з необхідністю ліквідації кріпацтва, встановлення політичних свобод. Особливої уваги заслуговує позиція вченого щодо політичної свободи кожної нації, а головне – української. Він звертався до концепції виживання українців як єдиної нації. Вченого непокоїло захоплення російської інтелігенції Ф. Ніцше.

Для розуміння драгоманівських поглядів на національне питання, належить з'ясувати: якими положеннями він користувався як науковець, дослідник. З одного боку, М.П. Драгоманова визнають одним із «батьків» української етнології, провідним фольклористом, істориком українського народу. Висновки, що робилися вченим і громадським діячем не лише у публіцистичних, політичних працях, але й у наукових дослідженнях, ставляться під сумнів, або повністю заперечуються, на підставі того, що М.П. Драгоманову не вдалося вірно оцінити природу національного. Деякі вчені говорять, що він не зміг задовольнити потреби українців у науковому обґрунтуванні.

Михайло Петрович заявляв: «... ми признаємо національності як очевидний факт, як результат певних природних і історичних обставин життя народного; ми признаємо, що цей факт завше треба мати на оці при громадській праці, а надто ми признаємо важність найвиднішої національної ознаки, народної мови як способу морального зв'язку між людьми [38, с. 216]». Таким чином,

М.П. Драгоманов бачив національні явища, феномен нації в цілому не як вигадки, а як об'єктивну реальність.

Наукові висновки М.П. Драгоманова щодо національних проблем базувалися не лише на основі тогочасних філософських напрямів, вони спиралися ще й на його професійну підготовленість як історика, фольклориста. Майже все творче не проходило повз увагу вченого, залишаючи певний слід у наукових орієнтаціях. М.П. Драгоманов ретельно вивчав сучасну літературу, вимогливо ставився до досягнень науки у власних працях. Особливо плідно йому вдалося попрацювати у етнографії та фольклористиці. Досліджував він і окремі етнологічні проблеми інших європейських народів.

На відміні від своїх колег, М.П. Драгоманов не приховував, для чого і для кого він займається цими питаннями. «Тільки ретельне й систематичне збирання етнографічного матеріалу і потім таке ж дослідження їх дасть можливість визначити, наскільки точні всі наші уявлення про народне життя та світогляд і яку надію на успіх можуть мати всі дії, спрямовані на ці речі з боку різних фракцій так званої інтелігентної верстви населення, що стоїть над народом [49, с. 465]» – декларує він в одному із своїх ранніх етнографічних видань. Прогнозування розвитку вищої освіти є справою надзвичайно складною. Над цією проблемою працюють сотні тисяч науковців, десятки сотень науково дослідницьких інститутів, мільйони пересічних громадян по обидва боки океану, які хочуть забезпечити своїм дітям і внукам конкурентноздатну освіту і виховання. Ті чи інші прогностичні висновки, зроблені черговим сміливцем, відразу ж піддаються універсальній критиці.

Особливості освіти в різних країнах склалася історично: під впливом церкви та держави, культури, мовного різноманіття. Передусім варто оцінити європейські культурні цінності в розвиток

глобальної освітянської політики. Історія свідчить, що інтелектуальний розвиток у Європі йшов від класичної античності через Ренесанс й епоху Просвітництва до модернізму постмодернізму, що вплинуло на формування сучасних наук.

Процес об'єднання Європи та його поширення на Схід супроводжується формуванням спільного освітянського простору. Булонська декларація 1999 р. та інші документи Болонського процесу започаткували серії реформ, необхідних для європейської вищої освіти.

Головна мета цього процесу – консолідація зусиль наукової й освітянської громадськості й урядів країн Європи. Болонський процес не виник раптово. Процес зближення систем вищої освіти розпочався з 1950-х – початку 1960-х років.

Болонському процесу передувала діяльність Європейської Комісії, ради Європи та ЮНЕСКО, низки європейських університетів. У Болонській декларації знайшли свою конкретизацію основні напрями зусиль європейських університетів із урахуванням досвіду.

Приєднання до Болонського процесу вимагає радикальної модернізації змісту педагогічної освіти. Її лейтмотивом мають стати ліквідація застарілих міфів, своєрідної ідеологізації освіти, притаманної тоталітарному суспільству, вилучення дріб'язкового матеріалу й наближення до реального історичного процесу, сучасних соціокультурних реалій та прогнозованого майбутнього.

Україна має вийти на новий рівень інтеграції науки і педагогічної освіти. Колишня установка на підготовку вчителя в царині усталеного знання поступово відходить в минуле.

Одним із важливих положень Болонського процесу є орієнтація вищих навчальних закладів на кінцевий результат. Необхідність збільшення конкурентоспроможності має відповідати

меті поліпшення соціальних характеристик загальноєвропейського простору вищої освіти. Це передбачає зміцнення соціальних зв'язків і зменшення нерівності за статевими ознаками як на національному, так і загальноєвропейському рівні.

Акцент на європейське спрямування освіти не має руйнувати позитивні надбання, накопичені у традиціях національних систем освіти країн континенту. Власне, європейський освітній простір із самого початку формувався в контексті взаємодії національних моделей освіти, а сам Болонський процес якраз і націлений на підтримку та розвиток національних освітніх традицій, щоб використовувати їхній потенціал у створенні спільного європейського освітнього простору.

Висновки до третього розділу

У результаті аналізу педагогічної спадщини М.П.Драгоманова для модернізації сучасної освіти підкреслюється значення педагогічних поглядів М.П. Драгоманова і його значення для розвитку вітчизняної освіти. Продовжуючи справу своїх попередників, фундаторів ідей українського відродження – кирило-мефодіївців, М.П. Драгоманов, без перебільшення став першим, хто всебічно, на науковому рівні обґрунтував об'єктивну необхідність і шлях українського національно-культурного і соціального відродження.

М.П. Драгоманов стверджував: більш ретельне вивчення історії культури засвідчує, що петербурзьке «вікно в Європу» мало своїх попередників у Вільні, де заснована перша руська типографія, у Львові, де закладена перша руська школа «і при тому громадська, а не урядова; в Києві, де існувала перша руська вища школа тоді ще, коли на місці Петербурга ще було моховите болото». Далі він продовжував: «Усі ці вікна затьмарились тільки унаслідок необмеженого розвитку централізації».

Ставлення М.П. Драгоманова до освіти як процесу подвійного – національного за формою й характером та загальноєвропейського, сказати б, всесвітнього за своїм змістом і науково-культурним спрямуванням – виокремлює вченого з широкого кола його земляків. Про національну освіту він зазначав, що українським письменникам слід оновитися та пристати до тих напрямів, які тепер творять силу письменницького й наукового руху в Європі та Америці. М.П. Драгоманов виступав проти політизації школи, вважаючи, що втягнення неповнолітніх дітей у політику піддає їх життя загрозі. У багатьох статтях Михайло Драгоманов писав, що одним із головніших завдань сучасного українства повинна бути боротьба за національну народну освіту. Це зумовлювалося тим, що в Царській Росії народна освіта лежала у площині політичної боротьби самодержавства, що саме освіта мала піднести рівень самосвідомості народу. В центрі уваги М.П. Драгоманова знаходилося велике коло освітніх проблем: наповнення української школи європейськими гуманістичними ідеями з пріоритетом загальнолюдських цінностей над національними; українська мова як обов'язкова при початковому навчанні українських дітей.

М.П. Драгоманов дотримувався тієї точки зору, що естетичний розвиток учнів у школах України може бути успішним тільки завдяки читанню художньої літератури рідною мовою. Народна педагогіка повинна скористатися живою народною словесністю.

Наукові висновки М.П. Драгоманова щодо національних проблем базувалися не лише на основі тогочасних філософських напрямів, вони спиралися ще й на його професійну підготовленість як історика, фольклориста. Майже все творче не проходило повз увагу вченого, залишаючи певний слід у наукових орієнтаціях. М.П. Драгоманов ретельно вивчав сучасну літературу, вимогливо ставився до досягнень науки у власних працях. Особливо плідно йому вдалося попрацювати у етнографії та фольклористиці.

РОЗДІЛ 4

ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА М.П. ДРАГОМАНОВА У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ

Фантастична творча спадщина Михайла Петровича Драгоманова, видатного українського історика, літературознавця, економіста, фольклориста, філософа не лише стала надбанням українознавства, а й мала великий поштовх у розвитку української суспільно-політичної думки. Все життя він вірив у духовний поступ людства, в можливості вдосконалення людини. Він часто заперечував і свої думки, був різким, навіть, зі своїми однодумцями. У своїх відстоюваннях завжди був принциповим.

Усе життя М. Драгоманов вивчав широкі періоди історії. Він намагався поєднувати процес навчання з практичною громадською роботою. У 1863 році М. Драгоманов стає членом Громади. Свої творчі пошуки й практичну роботу спрямовує на зближення школи з життям. Незважаючи на указ міністра внутрішніх справ Валуєва, що обмежував вживання української мови, публікує в газеті «Санкт-Петербургские ведомости» низку статей: «Земство и местный элемент в народном образовании», «О педагогическом значении малорусского языка» та ін., де відкрито виступає проти політики русифікації школи й обстоює навчання українською мовою. Ця проблема стає особливо актуальною з появою в Україні земств, які відігравали значну роль в розвитку освіти.

Розквіт творчості М. Драгоманова припадає на роки еміграції. Перебування за кордоном, яке тривало майже три роки, мало надзвичайно велике значення для світогляду вченого.

У великих університетських центрах Гейдельберга, Берліна, Рима, Відня, Флоренції та ін. М.П. Драгоманов досліджує місцеві архіви,

знайомиться з дійсністю європейських країн, вивчає становище слов'янських народів, серед них галичан у складі Австро-Угорщини і поляків у складі Німеччини.

Трирічне закордонне турне М. Драгоманова було надзвичайно плідним для молодого вченого. Він тепер міг критично оцінити свої переконання, зіставляючи їх з західноєвропейським досвідом. Спостереження цього періоду знайшли своє відображення в роботі «Східна політика Німеччини та обрусіння». Перебуваючи в Німеччині, М.П. Драгоманов був вражений духом національної ненависті, який існував у тодішній Європі. В листі до свого товариша М.М. Шульженка він писав: «Нас із німцями розділяє риса часу – расова ненависть... Європа вступила в період такої ненависті... Німці вже лиють кров і чинять підлості на заході. Повернуться вони і на схід... Що я тут наглитався газет, журналів, брошур... а до сих пір доброго слова про нас і про слов'ян взагалі не зустрів [50, с. 398]».

Перебуваючи у Відні, вчений познайомився з українськими студентами з Галичини, що навчалися у Відні. Ці знайомства посилили інтерес Драгоманова до Галичини, до можливостей розвитку української літератури.

Перебування за кордоном, співпраця з пресою, проблеми із затвердженням його доцентства та перспектива, змушують М.П. Драгоманова замислитись над тим, що «можливо, пора почати вести другу лінію».

Перебуваючи у Флоренції, М.П. Драгоманов одержав від Сергія Подолинського програму журналу «Вперед», який планувалося видавати у Цюріху. Згодом, М.П. Драгоманов ближче познайомився з представниками різних революційних напрямів, зокрема з прихильниками П. Лаврова, які згуртувались навколо журналу «Вперед», та Бакуніна, праця «Державність і анархія». Вчений доходить висновку про необхідність боротьби за права економічні,

політичні, соціальні. Як згадував один з сучасників М.П. Драгоманова, «захоплено читали й тогочасні статті М.П. Драгоманова у «Петербуржских Ведомостях» і в «Вестнике Европы», їх читали, і українське суспільство починало розуміти питання національної політики.

М.П. Драгоманов активно співробітничав з І. Франком, О. Терлецьким, В. Навроцьким та ін. Його статті друкувалися в газетах і журналах «Правда», «Діло», «Друг», «Громадський друг». 1873 року на організаційній нараді з нагоди заснування товариства ім. Шевченка він наполягав на необхідності розгорнути наукову й літературно-дослідницьку діяльність в обох частинах України. Однак визнання ролі Галичини в культурному житті всього українського народу не затуляло від нього і вад, тому негативно ставився до абсолютизації національного моменту, ворожості до всього російського, недооцінки соціальних вимог в українському русі. Не приховуючи своїх переконань, часто вступав у дискусії на сторінках журналів («Правда», «Зоря», «Діло»), а в праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» показав справжнього великого Кобзаря. М.П. Драгоманов намагався довести до свідомості галичан значущість тих всеукраїнських завдань, що стояли перед ними. У середині 1870-х років сили реакції розпочали наступ на український рух. Було закрито «Киевский телеграф», а 1876-го року вийшов Емський указ Олександра II, який заборонив подальший розвиток української культури і національної науки. Ще 1875 року М.П. Драгоманова було звільнено з університету за політичну неблагонадійність. Наступного року він за дорученням «Громади» виїжджає за кордон і засновує в Женеві вільну українську друкарню, а також займається політичною працею. Цькування українства в Росії, навіть репресії проти буржуазних лібералів радикалізували політичні погляди М.П. Драгоманова. Як видно з його

статей «Турки внутренние и внешние», «До чего довоевались», «Внутреннее рабство и война за освобождение», він більше не розділяє часовою дистанцією культурно-просвітницький і політичний етапи визвольного руху, зрозумівши, що боротьба за політичні свободи так само необхідна, як і культурницька праця. Ця теза стає визначальною для нової генерації наддніпрянських діячів початку ХХ ст. Мету перебування за кордоном і напрям своєї діяльності М.П. Драгоманов сформулював у журналі «Громада». По-перше, це дати матеріал про Україну, по-друге, шляхом висвітлення прогресивної політичної думки, в тому числі західноєвропейської, сприяти утворенню політичних гуртків в Україні. Тобто зв'язок України з Європою повинен стати двостороннім. Важливо було надати українському рухові загальноєвропейського звучання, домогтися його підтримки в світі. 11 травня 1878 р. він виступив на літературному конгресі в Парижі з доповіддю «Література українська, проскрибована урядом російським». Розповівши про багатство української літератури, М.П. Драгоманов висловив надію, що «конгрес не залишиться байдужим до наших скарг і знайде спосіб допомогти». Водночас він енергійно підтримував слов'янські народи, що виступали проти панування Туреччини. Вагомим для популяризації ідей українського руху стало знайомство М.П. Драгоманова з одним з провідних європейських соціал-демократів – Е. Бернштейном. Але найважливішою справою була видавнича й публіцистична діяльність. Протягом 1878-1881 рр. виходять п'ять номерів журналу «Громада», який став для України тим, чим «Колокол» Герцена для Росії. У виданні М.П. Драгоманову надавали допомогу С. Подолинський, М. Павлик, дружина Людмила (завідувала експедицією журналу). Якраз у «Громаді» з'явилася політична програма українського руху з вимогою повної самостійності спілки вільних громад України. М.П. Драгоманов, по суті, сам редагує ще один журнал – «Вольное

слово» й публікує статті, присвячені боротьбі проти самодержавства, розвитку української літератури та освіти. Його дослідження були спрямовані в русло історичних традицій українського народу. Не поділяючи поглядів П. Куліша, який вважав козаків лише «розбишаками», М.П. Драгоманов доводив, що козаччина за своїм устроєм наближалася до вільних європейських держав. Головна тема «Громади» – дати якнайбільше матеріалів для вивчення України і її народу, його духовних починань і устремлінь до свободи і рівності серед світової спільноти.

Він тісно спілкувався з російською еміграцією, членами «Народної волі», «Чорного переділу» та інших народницьких організацій, критикуючи їх, зокрема в статті «Малоруський інтернаціоналізм», за нехтування національного питання та великодержавний шовінізм. Докоряв і молодим українцям, котрі вступали до російських революційних організацій, бо вважав, що соціалістичні партії розумітимуть і обстоюватимуть потребу народу, якщо будуть національними.

З другої половини 80-х років М. Драгоманова запрошують до співпраці ряд провідних видань Галичини. Становлення і розвиток радикальних рухів у Західній Україні, за свідченням І. Франка, стало останньою і, мабуть, найбільшою радістю в житті Драгоманова. Для М.П. Драгоманова виїзд за кордон був вимушеним. Він сподівався за першої ж змоги повернутися до Києва. Водночас, еміграція дала змогу вченому більше уваги приділити національним аспектам у боротьбі за права людини. М. Грушевський писав: «Чим став М.П. Драгоманов в історії українського відродження, він став завдяки сій громадській місії за кордоном, що засудила його на гірке емігрантське життя – але zarazом поставила його в спеціально корисні з деяких поглядів і zarazом надзвичайно відповідальні політично-громадські обставини.... Над українським же життям, в сю

тяжку, задушливу, деморалізаційну пору поставила громадську контролю отсеї всеукраїнської заграничної експозитури – Драгоманова і його гурток, що витягла українство з манівців провінціалізму і опортунізму, на широкі шляхи світового культурного руху і змішувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення.... [25, с. 47]».

Поселившись у Відні, М.П. Драгоманов зрозумів, що конституція в Австро-Угорщині не дає змоги для розвитку української видавничої справи і вирішив переїхати до Женеви. Перебуваючи ще у Відні, М.П. Драгоманов розпочинає свою правозахисну діяльність.

Активна публіцистична діяльність вченого зростає серед прогресивних груп як у Женеві так і по всій Європі. М.П. Драгоманов згадував: «Як приїхав я в Женеву, то зблизився із тутешніми анархістами, котрі себе заявляли європейцями і федералістами.. Вони були недовольні народничеством «Землі і Волі» і якобінством «Народної Волі». От ми і задумали де з ким утворити западническо-федеральний підкоп під «самобытничество» і «обрусение» ....; за базис рішили взяти Румунію з Басарабією і Галичину (Павлик) з Україною [35, с. 51]».

Найвизначнішим доробком М.П. Драгоманова під час перебування у Женеві було видання «Громади» й статті у «Вольном слове». А тим часом його стосунки з українським рухом у Росії склалися значно гірше. Радикалізація поглядів М.П. Драгоманова, з одного боку, й наступ реакції в Росії – з іншого, призвели до припинення фінансування Київською громадою журналу М.П. Драгоманова, пізніше й до відкритого розриву між ними. Але він зберіг добрі стосунки й листувався з М. Лисенком і М. Старицьким, з яким був знайомий з часів навчання в Полтавській гімназії, а потім у Київському університеті.

Відтоді М.П. Драгоманов розраховує лише на підтримку українського руху в Галичині, хоч не втрачає надії на еволюцію наддніпрянських діячів. У 1886 р. він публікує статтю «Напередодні нових смут», де висуває ідею створення української радикальної партії. Ідея ця знайшла широку підтримку серед галицьких українців, які були готові до відкритої політичної боротьби за права українського народу.

«Громада» була тією трибуною, з якої М.П. Драгоманов підносив свій голос проти порушень прав людини. Тільки відсутність належного зв'язку М.П. Драгоманова з Україною, що ускладнювало надходження інформації, а також нерозуміння багатьох членів «Старої Громади» не дали змоги М.П. Драгоманову налагодити систематичний випуск «Громади». Драгоманов писав в одному з листів до «Старої Громади»: «Не раз мені отут приходилось так, що я завидував тим, кого повісили і розстріляли, і коли б я мав право перед взятою, на себе працею піти на шибеницю, я б пішов на ню з дорогою душею [5]».

Характеризуючи політичне мислення М.П. Драгоманова, ми з'ясували, що він не був націоналістом. Але поряд з тим, знайомлячись із цілою низкою фактів з його життя, ми бачимо, що він сходився з українцями, навіть сутими націоналістами, бо він усвідомлював, що для українського народу можна працювати тільки будучи українцем. До нього можна застосувати слова, сказані ним у одній із його статей з приводу творів Гоголя: «За часів Гоголя ще можна було написати «Вечера на хуторі», «Тараса Бульбу» не по-малоросійськи, а тепер не можна». Точнісінько так у часи Гоголя, тобто в 20-х і 30-х роках ХІХ ст. ще можна було створювати таємні політичні товариства у південній Росії навіть і демократично-федералістичного напрямку, якою була спілка «Об'єднаних слов'ян», не маючи ніяких українських симпатій і не відчуючи ніякої

солідарності з українським народом. Але вже в 40-х роках, за доби Кирило-Мефодіївського братства, це було неможливо; починаючи з 60 і 70-х років кожен щирий демократ і радикал, котрий працював на Україні і серед українського народу, мусив зробитися українцем. М.П. Драгоманов приходив до українства, виходячи із вироблених європейською цивілізацією вселюдських ідеалів, зокрема з принципів політичного радикалізму і демократизму. Як послідовно мисляча і надзвичайно ерудована людина, котра оглядала становище українського народу не тільки в слов'янстві, але взагалі в Європі, і то не лише в останньому сторіччі, а й в усіх давніших, він доходив висновку, що найвищі соціальні, політичні та культурні ідеали європейської цивілізації можуть справдитися на українському ґрунті і серед українського народу лише в українській національній формі. Та його українство не було наслідком тільки логічних викладок і суто розумової праці. Ми бачили вище, що знайомлячись з українським народом, вивчаючи його історію і письменство, особливо народну поезію, він гаряче полюбив його. Зокрема, в тому інтелектуальному русі ХІХ сторіччя, що відомий під іменем національного відродження, він знаходив надзвичайно важливі суспільно-політичні ідеї, які можуть і собі внести щось нове у російську, та й взагалі слов'янську культуру. Він бачив їх у політичній програмі гуртка українців 40-х років, так званого Кирило-Мефодіївського братства, найвидатнішими членами якого були Шевченко і Костомаров. Такими ідеями він вважав ідеї слов'янської федерації і братерства народів. Підбиваючи підсумки своєї діяльності, у відповіді на вітання з приводу його тридцятирічного ювілею він писав, що головною справою цілого свого життя він вважав проповідь і змагання здійснювати в практичній політиці ті провідні ідеї, до яких прийшли у 40-ві роки славні Кирило-Мефодіївські «брати» і які становили основу українського демократизму в

гуртках 60-х та 70-х років, що існували в часи його молодості; ці ідеї він тільки коригував з новітнім розвоєм світової науки й політики. Усе це показує, що М.П. Драгоманов, не будучи націоналістом, зрештою, як за вимогою розуму, так і за потягом серця, зробився гарячим і відданим українським патріотом.

Така складна постановка питань про націоналізм та інтернаціоналізм, звісно, не могла бути зрозумілою для оточення. В усіх національних і громадських групах вона викликала непорозуміння і призводила до того, що проти М.П. Драгоманова незрідка виставляли найрізноманітніші звинувачення. Наприклад, великоросійські соціалісти-революціонери український патріотизм М.П. Драгоманова вважали за націоналізм і докоряли йому за нього. Самі ж вони, називаючи себе інтернаціоналістами, силкувалися здаватися байдужими до інтересів своєї національності, але це в них погано виходило. А що були вони народники, то віру свою зводили на надмірному перебільшенні деяких національно-російських інституцій – общини та артілі, і тому в них інтернаціоналізм та антинаціоналізм часто-густо зводилися на те, що вони вимагали від представників усіх невеликоросійських націй байдужості до своєї національності і визнання великоросійських національних рис як єдино рятівних для соціальної революції. У польському колі ідеї М.П. Драгоманова наштовхувалися на ще більшу недовіру. Після появи статті М.П. Драгоманова «Il movimento letterario ruteno in Russia e Galizia» в італійському журналі «Rivista Europea» (1873 р. № 1 та № 2) польські журнали частенько почали називати М.П. Драгоманова «московським агентом». Нарешті, ідеї М.П. Драгоманова збудили опозицію і в колі його земляків-українців. Останні ніяк не могли примиритися з поглядами М.П. Драгоманова на російську літературу: вони не згоджувалися з тим, що російське письменство має величезну культурну вартість і для України й

безумовно заперечували, корисність і необхідність розповсюдження її в Галичині, їм здавалося, що русинська частина Галичини є куточок України, де українська нація може розвиватися зовсім самобутньо й незалежно від великоросійських культурних впливів. Тому їх обурювала думка М.П. Драгоманова про те, щоб сприяти демократизації й радикалізації галицького суспільства через ознайомлення його з російським письменством. За такі думки українські націоналісти називали М.П. Драгоманова «обрусителем» і «москалефилом» [8].

Серед членів київської «Старої Громади» було також багато таких, котрі не погоджувалися з філософсько-історичними поглядами М.П. Драгоманова. Чимала частка «громадян» наближалася за напрямом своїх думок до українських націоналістів. Але відміни ці в середині 70-х років вирівнювалися внаслідок загального радикально-демократичного настрою всієї «Старої Громади». Політичній радикалізації «Громади» сприяли дві обставини: по-перше, очікувані репресії проти українського літературного і культурного розвитку, які не забарилися настати вже в 1876 р., коли було видано відомий указ, який чи не зовсім забороняв українську літературу, і закрито навіть суто наукове товариство «Юго-Западный отдел Императорского Русского географического общества», а його секретаря і віце-президента відомого етнографа П.П. Чубинського було вислано з Києва; по-друге, назріваюча криза в російському державному житті. Цю кризу Драгоманов та його друзі цілком виразно передбачали ще в 1875 – 1876 роках. Та вони помилялися щодо її наслідків – вони тоді були переконані, що вона потягне за собою встановлення конституційного ладу в Росії й аж ніяк не могли передбачити, що слідом за кризою настане реакція за царювання Олександра III.

Драгоманов їхав за кордон не самотнім партизаном; за ним стояли доволі поважні суспільні сили, на які у той час справді можна було покластися. Його місія полягала у тім, щоб обстоювати в російській та українській пресі ідеї політичного федералізму і сприяти найліпшому для обласного та національного автономізму розв'язанню державної кризи в Росії; треба було принаймні запобігти розв'язанню цієї кризи через встановлення суто централістської конституції, з якою Україна та український народ могли б опинитися у стані пригноблення ще більшого, ніж за самодержавства. М.П.Драгоманов вирушив за кордон на початку 1876 р., бо мусив прожити ще біля півроку в Києві, щоб завершити свої наукові й літературні справи. Спершу він оселився у Відні, вважаючи його найвигіднішим пунктом для того, щоб працювати разом і для російської і для галицької України. На той час він остаточно розцурався з галицькими «народовцями» (українофілами), в чому мав тоді немало підтримку і від київської «Громади». До того ж правильність його програми і тактики підтвердив саме в цей час один з найбільших його успіхів серед галицької молоді і взагалі в Галичині. Під впливом його статей у рутенсько-москвофільській газеті «Друг», органі москвофільської ж студентської організації «Академічний гурток», було видруковано в оригіналі твори російської літератури із властиво народними великоросійськими зворотами мови, як, наприклад деякі оповідання Гліба Успенського. На цих зразках редакція «Друга» та його читачі наочно переконалися, як різняться жива російська мова і справжня література з тією мертвотою, яку їм подавали в різних галицько-москвофільських органах, не виключаючи й самого «Друга», як твори «російського» письменства на «загальноросійській» мові. Відтак редакція «Друга» заявила, що основою для живої галицько-російської літератури може бути лише та мова, якою розмовляє народ у Галичині,

тобто мова українська. Разом з тим не стало підстави для розмежування русинських студентських організацій на москвофільські й українофільські, а тому москвофільський «Академічний гурток» та українофільський «Дружній лихвар» об'єдналися. З редакції «Друга» вийшли найталановитіший галицько-український поет і вчений І. Франко та найстійкіший і найпослідовніший публіцист і політичний діяч М. Павлик. Однак, незважаючи на такий успіх у Галичині, М.П. Драгоманову невдовзі довелося переконатись, що він не зможе вільно діяти, живучи в Австрії, бо австрійська поліція почала піддавати конфіскації його видання. У наступні роки він навіть був геть позбавлений можливості безпосередньо впливати на галицьких українців, позаяк галицька поліція, починаючи з 1877 р., порушила кілька процесів супроти перших галицько-українських соціалістів, вихідців із редакції «Друга», що викликало страшенну паніку серед русинського загалу в Галичині. Ось тут і стало особливо добре видно, що конституція, не виборена впертими змаганнями, а дарована згори, якою і була австрійська конституція в Галичині, фактично не гарантує ані недоторканості особи, ані особистих і громадських свобод. Тому в подальшому М.П. Драгоманову довелося проповідувати галичанам передусім необхідність боротьби за елементарні й громадські свободи.

Сам М.П. Драгоманов після того, як перші його видання було конфісковано в Австрії, переніс свою діяльність до Женеви, куди він переїхав на постійне мешкання ще 1876 році і де прожив безвиїзно, коли не рахувати нетривалих подорожей до Парижа й Італії, до осені 1889 року.

Упродовж вісімнадцяти років, які він прожив за кордоном до самої своєї смерті, не було жодної важливої події, на яку б він не відгукнувся. Його літературна і видавнича діяльність українською мовою була присвячена не тільки політичному

пробудженню українських народних мас і пропаганді серед них соціалізму, але й усебічному розвитку української культури і літератури. Так, наприклад, уже в 1877 році він видає свою працю «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії», де розбирає питання про народну освіту в Україні під найширшим культурним поглядом, і то з використанням даних зі свого особистого педагогічного досвіду. В 1879 році у четвертому випуску збірки «Громада» з'являється його історико-літературне дослідження «Шевченко, українофіли і соціалізм», яке І. Франко у передмові до його другого видання називає «окрасою української критичної літератури [92]». Крім того, М.П. Драгоманов написав цілу низку популярних брошур. Ще до від'їзду з Києва йому пощастило видати брошуру «Про українських козаків, татар та турків», яка знайомила українського читача, з огляду на очікувану російсько-турецьку війну, з історією зіткнень України з Туреччиною. Після того в Женеві він написав і видав спільно з С.А. Подолинським брошури: «Про багатство та бідність» і «Про хліборобство», – і самостійно: «Про те, як наша земля стала не наша» і «Про те, як де земля поділена і як би слід її держати». Головним його виданням у Женеві українською мовою була збірка «Громада», де більшість статей є писані ним. Ініціатива цього видання належала не йому, а іншим членам «Старої Громади», і ця ж таки київська організація в цілому своєму складі зобов'язалася підтримувати видання М.П. Драгоманова літературно і матеріально. Та поступово ця підтримка з батьківщини втрачалася. Врешті, біля середини 80-х років під впливом урядової та суспільної реакції поміж М.П. Драгомановим і «Київською Громадою» настало велике охолодження. У грудні 1885 року, довго не маючи жодної звістки з батьківщини, він скаржиться у листі до І. Франка, що незважаючи на сотню друзів, з котрими він уклав братерську спілку, незважаючи на його праці,

в яких найзаклятіші вороги знаходили дещо вартісне, незважаючи, зрештою, на його готовність працювати і робити що завгодно, він сидить без діла. Потім він додає, що часом він цілком об'єктивно передбачає можливість нервового удару чи божевілля, коли ж у нього з'являється думка про самогубство, то його втримує не так турбота про дітей, як про не виданий ще третій випуск «Политических песен украинского народа».

Під впливом реакції серед «громадян» запанувала гранична пасивність щодо політичних питань. Не спостерігши тих результатів від літературно-політичної та видавничої діяльності М.П. Драгоманова, яких від неї сподівалися, багато хто з «громадян» зовсім охололи до неї і навіть заперечували безсумнівні позитивні сторони її. Водночас різкіше виявилися і старі незгоди: одні з «громадян» вважали М.П. Драгоманова занадто радикальним з погляду політичного, інші – замало радикальним із погляду національного. Зрозуміло, що за таких умов спільна праця «Київської Громади» і М.П. Драгоманова не могла далі тривати.

Та між членами «Старої Громади» були й прихильники М.П. Драгоманова, які обстоювали його ідеї та інтереси. Один із них, Микола Васильович Ковалевський (1843-1897), навіть визнав за потрібне вийти з «Громади», щоб бути цілком вільним у організації підтримки М.П. Драгоманова. В останні десять років життя М.П. Драгоманова, коли київська та інші «Громади» зреклися політичної діяльності і цілком поринули у культурну працю, Ковалевський був найбільш невтомним і провідним організатором матеріальної та підтримки, яку подавали М.П. Драгоманову з батьківщини. Він об'єднував усіх поодиноких членів старих «Громад», котрі залишалися вірні ідеям М.П. Драгоманова, і провадив найенергійнішу агітацію і пропаганду цих ідей, знаходячи їм нових прихильників, для чого без упину подорожував по всій Україні.

За його наполяганням і на зібрані ним кошти було видано твір М.П. Драгоманова «Вольный союз». Потім, оскільки було визнано, що політичний орган тимчасово не може мати успіху і впливу через страшенну суспільну реакцію, дійшли думки, що М.П. Драгоманов поки напише історію української літератури в її зв'язку з історією культури. Ковалевський збирав кошти, аби М.П. Драгоманов мав змогу виконати цю роботу, і М.П. Драгоманов узявся за неї. Знову відкрилася можливість писати на політичні теми, треба було провадити політичну пропаганду й агітацію, – все це, а потім і смерть, завадили М.П. Драгоманову створити цю працю.

З 1887 року М.П. Драгоманов знову дістав можливість писати у галицько-українських часописах. На той час підросла нова радикальна галицько-українська інтелігенція. Тепер М. Павлик та Іван Франко вже не були єдиними послідовниками М.П. Драгоманова в Галичині.

У 1889 р., на запрошення болгарського уряду, до Софії з Женеви прибуває М.П. Драгоманов без права повернення за свої політичні переконання. В Софії український вчений розпочинає читати курс історії східних та північно-західних народів, а також бере участь у розробці навчальних планів Вищої школи. Він багато працює над каталогізацією й створенням дійсно наукової бібліотеки. Пізніше, після смерті М.П. Драгоманова, його дружина Людмила передала (за 10 тис. левів – дуже велика сума на той час) університетській бібліотеці бібліотеку вченого. Присутність у Софії такого відомого в Європі історика й політичного діяча викликала інтерес болгарської інтелігенції до української літератури. Завдяки Драгоманову місцевій культурній громадськості стали відомі Сковорода, Старицький, Воробкевич, Нечуй-Левицький, Костомаров, Павлик, Олена Пчілка та інші українські літератори. Очевидно, через М.П. Драгоманова в Болгарії вперше поширилася українська музична культура. За

спогадами сучасників, лекції українського вченого викликали справжнє захоплення у студентів. Він завше вимагав від аудиторії самостійних висновків, вражав присутніх величезною кількістю фактів. Його виступи відзначалися стрункою логікою і доказами. М.П. Драгоманов учив своїх студентів боротися за свободу думки, слова та інші демократичні свободи. Газета «Млада България», яка повідомила про смерть ученого у червні 1895 р., писала: «... навколо нього згуртувалися наші молоді професорські сили і завдяки його досвіду та здібностям наша Вища школа просувалася вперед... Безцінним є той інтелектуальний та моральний вплив, який він мав на наше молоде студентство». А ось що писала газета «Соціаліст»: «... відомий письменник, борець за свободу... професор Михайло Драгоманов був найкращою силою в нашій Вищій школі...».

У Болгарії він був представником першої хвилі української політичної еміграції. Міністр освіти Болгарії І. Живков, який запросив М. Драгоманова на посаду ректора Софійського університету, котрий тільки-но створювався, сам мав лише середню освіту. Однак М. Драгоманов відмовився від такої посади, мотивуючи тим, що першим ректором першого болгарського університету має бути болгарин. М. Драгоманов був призначений професором історико-філологічного відділення Вищої школи і читав курс історії східних та північно-західних народів. Загальновідомо, що основи історико-філологічної школи, закладені у Київському університеті Святого Володимира його першим ректором, ученим-енциклопедистом М. Максимовичем, дали українській науці таких видатних учених, як В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський. Видатний український вчений М. Драгоманов, визнаний одним з кращих представників Київської історико-філологічної школи, своєю самовідданою працею у Софійському університеті (1889-1895 рр.) виховав плеяду учнів і послідовників, які з часом стали золотим

фондом болгарської науки. Серед них – відомі болгарські вчені-історики, мовознавці, етнографи, фольклористи та вчителі. Наприклад, професора Софійського університету І. Шишманова (1862-1928 рр.) вважають найталановитішим учнем М. Драгоманова. Це підтверджує і Арнаудов [3, с. 376]. Як наслідок, стаття Шишманова «Значення і завдання нашої етнографії» (1889 р.) стала програмною для багатьох поколінь болгарських учених і, разом з тим, засвідчила, що І. Шишманов засвоїв метод дослідження, переданий йому М. Драгомановим.

Отже, завдяки українському вченому, який, за словами М. Арнаудова, створив свою школу, І. Шишманова, через викладацьку діяльність у Софійському університеті, можна вважати послідовником Київської історико-філологічної школи.

Доцент Л. Терзійська у статті «Драгоманов – професор Софійського університету» (2003 р.) розкриває його діяльність у цьому вищому навчальному закладі від викладацької та науково-дослідної роботи – до активної участі в організації університетського навчання (навчальні програми, створення каталогу для студентської бібліотеки, участь в обговоренні проекту самої бібліотеки) та становленні першого болгарського університету. Академік М. Арнаудов вважав М. Драгоманова одним із засновників порівняльних фольклорних студій у Болгарії [3, с. 69]. Роботу у цьому напрямку продовжили Д. Матов, І. Шишманов, М. Арнаудов, П. Дінеков, С. Стойкова, Ц. Романська, Р. Ангелова, Т. Живков, К. Дінчев, який у 2000 р. видав книгу «Увод във фольклористика».

Своєю активною діяльністю у сфері фольклору та порівняльного літературознавства М. Драгоманов виховав перших болгарських українців у стінах Софійського університету, серед яких найбільшим авторитетом користувався І. Шишманов. Таким чином, М. Арнаудов справедливо вважає, що ім'я М. Драгоманова пов'язане з історією першого болгарського університету. Відомий український скульптор,

учень Огюста Родена, один з авторів пам'ятника Адаму Міцкевичу у Львові, М. Паращук прибуває до Софії в кінці літа 1921 р. як представник Міжнародного Червоного Хреста. Обставини складаються так, що він залишається в Софії до кінця свого життя. Внесок М. Паращука як митця у болгарську культуру – безцінний. Академік, архітектор Цолов вважає, що він заклав основи архітектурної скульптури в Болгарії. Роботи його у Софії прикрашають засади таких чудових споруд, як народна бібліотека «Кирило і Мефодій», ректорат Софійського університету та інші. М. Паращук є автором пам'ятника М. Драгоманову у Софії. Його вважають одним з найвидатніших портретистів Болгарії. Міст дружби «Русе-Гюргево» на Дунаї привертає увагу своїми порталами і головами орлів, що прикрашають споруду по всій довжині. Це теж творіння митця. У Бургасі зачаровують його пластичні прикраси на фасаді Торгово-промислової палати, у Варні – Будинку пошти. Роботи М. Паращука можна побачити у Провадії, Пернику, Сапаревій бані, Кирджалі. Окрім професійної діяльності, він приділяв багато часу громадським справам. У Софії, а також у містах Варна, Русе, Слівен М. Паращук організовує культурно-просвітні товариства «Громада», українські бібліотеки, читальні, самодіяльні хори та інші колективи. Разом з І. Шишмановим та іншими болгарськими українофілами він створює у Софії Українсько-болгарське товариство. Спочатку його очолював І. Шишманов, потім – М. Арнаудов. За ініціативою Паращука, Українсько-болгарське товариство у Софії видає журнал «Україно-български вести», єдиний номер якого вийшов у 1935 р. Він є автором статті «Шевченко – художник», написаної до ювілею поета. У 1932 р. М. Паращук організовує перепоховання М. Драгоманова, встановлює на його могилі пам'ятник власної роботи з написом «Великому громадянину і українській еміграції» і відкуповує у Л. Шишманової посмертну маску видатного українця. У зв'язку з різними звинуваченнями, що звучали на адресу професора М. Паращука у Болгарії, йому доводилося не раз

захищатися. Коли у 1944 р. його прізвище було згадане у списку членів Спілки болгарських художників (СБХ), звинувачених у фашистській діяльності і, зрозуміло, виключених із СБХ, М. Парашук написав лист до керівництва СБХ, рядки з якого варто процитувати, бо вони торкаються і діяльності українських товариств у Болгарії: «І тут ніколи не був ні в яких стосунках із російськими білогвардійцями, які є моїми політичними ворогами... У Софії всі білогвардійські організації під час фашистського режиму були фаворизовані..., а Українські культурно-просвітні товариства, одним із засновників яких я є, були розігнані у 1938 р. виключно і тільки на вимогу білогвардійських російських організацій... Софія, 28.02.1945 р. [137]».

На початку буремного ХХ ст. у Софійському університеті працюють викладачі, українці за походженням, які роблять значний внесок у вивчення українсько-болгарських і болгарсько-українських зв'язків. Серед них – такі вчені, як І. Кондратенко, М. Попруженко, Д. Шелудько та інші. Якщо у першій українській еміграційній хвилі домінувала наука, на чолі якої був М. Драгоманов, то у другій – мистецтво, у першу чергу в особі М. Парашука.

Одним словом, Михайло Драгоманов – вчений з європейським авторитетом, залишив яскравий слід в болгарській науці та суспільно-політичному житті. Він був яскравим представником українства, робив, говорячи сучасною мовою, імідж Україні за кордоном, зокрема, в Болгарії. Вважається, що дві постаті зробили величезний внесок у популяризацію української ідеї тут упродовж останніх 100 років – це Михайло Драгоманов і Михайло Парашук.

В останні роки життя, коли його особливо гнітило становище емігранта і велика туга за батьківщиною, зв'язок із політичним життям Галичини був єдиною розрадою. За його власними словами, Галичині він завдячує тим, що «не перетворився на безгрунтового емігранта і тілом і душею».

Висновки до четвертого розділу

У результаті аналізу педагогічної спадщини М.П. Драгоманова у європейському освітньому просторі підкреслюється, що розквіт соціально-політичної, правозахисної діяльності та педагогічної творчості М.П. Драгоманова припадає на роки еміграції. Перебування за кордоном, співпраця з пресою, проблеми із затвердженням його доцентства та перспектива, змушують М.П. Драгоманова замислитись над тим, що «можливо, пора почати вести другу лінію». Тому у 1878 р. він виступив на літературному конгресі в Парижі з доповіддю «Література українська, проscribeвана урядом російським». Розповівши про багатство української літератури, М.П. Драгоманов висловив надію, що «конгрес не залишиться байдужим до наших скарг і знайде спосіб допомогти».

Плідна робота М.П. Драгоманова у Софії викликала інтерес болгарської інтелігенції до української літератури. Завдяки М.П. Драгоманову місцевій культурній громадськості стали відомі Сковорода, Старицький, Воробкевич, Нечуй-Левицький, Костомаров, Павлик, Олена Пчілка та інші українські літератори. Очевидно, через М.П. Драгоманова в Болгарії вперше поширилася українська музична культура.

У Болгарії М.П. Драгоманов був представником першої хвилі української політичної еміграції. Видатний український вчений М.П. Драгоманов, визнаний одним з кращих представників Київської історико-філологічної школи, своєю самовідданою працею у Софійському університеті (1889-1895 рр.) виховав плеяду учнів і послідовників, які з часом стали золотим фондом болгарської науки. Серед них – відомі болгарські вчені-історики, мовознавці, етнографи, фольклористи та вчителі. Своєю активною діяльністю у сфері фольклору та порівняльного літературознавства М.П. Драгоманов виховав перших

болгарських українців у стінах Софійського університету, серед яких найбільшим авторитетом користувався І. Шишманов.

Михайло Петрович Драгоманов – вчений з європейським авторитетом, залишив яскравий слід в болгарській науці та суспільно-політичному житті. Він був яскравим представником українства, робив, говорячи сучасною мовою, імідж Україні за кордоном, зокрема, в Болгарії.

ВИСНОВКИ

Доведено, що М.П.Драгоманов є одним з найпотужніших діячів і мислителів в українській науці, педагогіці і культурній традиції XIX століття. Його соціальні, філософські і педагогічні пошуки не лише узагальнювали наявний педагогічний досвід, але й спрямовували його в майбутнє, охоплювали епоху, що завершувалась, суперечливе сьогодення і, одночасно, передбачали епоху, що наближалась. У цьому розумінні, педагогічні пошуки М.П. Драгоманова, як власне, і всю інтелектуальну спадщину мислителя, можна назвати епохальними.

Як педагог, теоретик і практик освітянської справи М.П. Драгоманов українському і європейському загалу майже не відомий. Між тим, його педагогічні роздуми багато в чому випереджали час, формували той фундаментальний пласт, від якого беруть витoki педагогічні вчення і роздуми більш пізніх мислителів, а сьогодні є інтелектуальним містком для входження України до Європейського Союзу.

Педагогічні погляди й ідеї М.П. Драгоманова тісно пов'язані з його ідеологічними, науковими поглядами та громадською діяльністю. Значну увагу вчений і педагог приділяв проблемам виховання підростаючого покоління. На широкому фактологічному матеріалі (звіти, анкети, опитування тощо) М.П. Драгоманов показував причини відсутності національної школи в Україні, обґрунтовував шляхи національного українського відродження, показував роль і значення в цьому просвітництва, виховання дітей та молоді. Мислитель зробив вагомий внесок в україністику, народознавчі студії. Він збагатив

фольклористично-етнографічну скарбницю української культури, описав механізми її впровадження у систему освіти.

Незважаючи на суворі застереження царського уряду, саме на засадах «вільнодумства», народності, національно спрямованого навчання та виховання молоді і спробував розбудувати українську народну школу М.П. Драгоманов. Блискуче знання грецької та римської історії та літератури, вивченням яких він захоплювався ще з гімназії, підштовхувало молодого вченого і педагога до «республіканського стилю мислення»; заглиблення ж в історію власного народу, який поступово усвідомлював себе як націю – збуджувало народницькі настрої, українство як ідеологію навчання і виховання.

Фундаментальна думка мислителя розгорталась у царині утвердження народної педагогіки – українського фольклору, звичаїв, обрядів, релігійних вірувань, символів народного мистецтва, іграшок тощо. М.П. Драгоманов намагався утвердити її на противагу русифікаторській політиці, що впроваджувалась.

Другою змістовною лінією, яка виводить мислителя на гребінь педагогічних роздумів епохи й утверджує його у якості своєрідного «містка у майбутнє», є ідея родинного виховання особистості як однієї з форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків та інших родичів з повсякденним впливом сімейного побуту та школи, соціального та природного оточення. Узагальнюючи і продовжуючи українську культурно-історичну традицію, М.П. Драгоманов розглядав родинне виховання як першу природну і постійно діючу ланку національного виховання дітей засобами народної педагогіки у колі найближчих по крові і духу людей. Вчений вбачав у ньому не лише засіб становлення особистості, але й джерело зміцнення єдності поколінь, що створюють народ і націю, об'єднуються в державу. Він підкреслював, що піклування про розвиток і виховання

дитини дає батькам відчуття повноти життя, особистого щастя і власної значущості, піднімає їх над повсякденністю й наближає до ідеалу. Основними засобами родинного виховання є любов до дитини; трудовий характер життєдіяльності; слово (роз'яснення, бесіда, розповідь, навіювання, настанови, прохання, розмова тощо); усна народна творчість (казки, билини, загадки, приказки, прислів'я та ін.); приклад старших; праця і творчість; ігри; сімейні, народні та національні традиції; народні та релігійні обряди і ритуали, свята; заохочення та покарання тощо.

Царизм вбачав у цих роздумах «вільнодумство» й загрозу цілісності держави, царю і вітчизні. «Радянська педагогіка» подібну форму виховання прямолінійно не відторгала, але й не заохочувала. Вважалось що вона «виховує людину-індивідуаліста і націоналіста», тоді як, за настановами комуністичних ідеологів, майбутня людина має бути колективістом та інтернаціоналістом. Сучасна українська педагогіка, навпроти, повертається до джерел народної мудрості, родинне (і національне) виховання в якій становлять головний стрижень підготовки дитини до життя. Саме тому, вона просто зобов'язана повернутись до М.П. Драгоманова і всіх тих, хто обстоював родинне виховання, намагався утвердити його на практиці.

Третя ідея М.П. Драгоманова полягала в навчанні і вихованні поколінь на матеріалі української культури як окремого, а головне – унікального і неповторного утворення, що займає належне місце у скарбниці світової культури. Українська культура, писав вчений, є своєрідною матрицею освіти і виховання, невичерпним джерелом зразків і типів поведінки, патріотизму і моральної сили особистості. У цьому ж контексті простежуються й обґрунтування М.П. Драгомановим української мови як невичерпного джерела педагогічної культури, знаряддя патріотичного виховання молоді. Вчений і педагог утверджував ідеї навчання і виховання молоді на спадщині «старовини», в основному козацької доби, звідки

черпались виховні ідеали. Саме з «подачі» М.П. Драгоманова і «Громадівців», пріоритетними цінностями в українській педагогіці й теорії виховання стали українська (рідна) мова; патріотизм, історизм, народність, релігійні морально-етичні постулати (духовність). Є всі підстави для висновку про те, що духовно-педагогічна спадщина М.П. Драгоманова (разом зі спадщиною всіх педагогів-україністів) стала саме тим основним духовним підґрунтям, на якому зростало концептуальне бачення відродження і розвиток національної системи освіти і виховання незалежної України. Мислитель спрогнозував розвиток вітчизняної педагогіки, вийшовши за межі наявної системи освіти, її духовного контексту і спрямованості. Він висловив сутність потреби через освіту і виховання забезпечити життєстійкість нації, яка стверджувалась в умовах бездержавності і жорсткого тиску з боку царської реакції.

У дисертаційному дослідженні визначені суперечності у поглядах М.П. Драгоманова, що були нав'язані контекстом епохи, в якій він жив, а сьогодні вони сприймаються як непослідовність «національно-ідейної педагогіки» мислителя, «хибність його виховних настанов», обумовлених баченням перспектив розвитку української державності не більш, як федеральної в структурі Російської імперії тощо. Однак те, що він залишив нащадкам, підносить його як величного Пророка власного народу, як мислителя, який «перекинув місток» через епоху, виховав наступне покоління просвітників, знаковими постатями серед яких стали такі видатні діячі освіти і культури, збуджувачі українського народного духу, як Іван Франко і Леся Українка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В. Вступ до філософії. Великі філософи / Віктор Андрущенко. – К. ; Харків : РИФ, 2005. – 512 с.
2. Андрущенко В. Роздуми про освіту / Віктор Андрущенко. – К. : Знання України, 2005. – 804 с.
3. Арнаудов М. Очерци по българския фолклор: В 2 т. [2 изд.]. – Т.1. – София: Бълг. писател, 1968. – 682 с.
4. Арнаудов М. Очерци по българския фолклор: В 2 т. [2 изд.]. – Т.2. – София: Бълг. писател, 1969. – 594 с.
5. Архів М. Драгоманова. Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895). – Варшава, 1937. – Т.1. – 443 с.
6. Атанасов П. Михайло Драгоманов і Софійський університет : про викладацьку, публіцистичну і громадську діяльність українського вченого-історика в Болгарії / П. Атанасов // Всесвіт. – 1962. – № 12. – С. 98–100.
7. Баулер А. Воспоминания о М.П. Драгоманове / А. Баулер // Новый журнал. – Нью-Йорк, 1944. – № 8. – С. 321–333.
8. Бернштейн Е. Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського // З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток / Е. Бернштейн. – Відень, 1922.
9. Борисенко В.І. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. / В.І. Борисенко. – К. : Наук. думка, 1980. – 155 с.
10. Борщак І. Драгоманов у Франції (за невиданими документами) / І. Борщак. – Мюнхен, 1957.
11. Будняк Т.Г. Педагогічні погляди М.П. Драгоманова і сьогодення // Тези Драгоманівських читань / Будняк Т.Г., Шпак О.Т. – К. : УДПУ, 1995. – С. 31–32.

12. Бужинський М. До гімназійних літ Драгоманова / М. Бужинський // Україна : наук. двохмісячник українознавства. – К. : ВУАН, 1926. – Кн. 2–3. – С. 65–69.
13. Вища освіта і Болонський процес [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти / М.Ф. Дмитриченко, Б.І. Хорошук, О.М. Язвінська, В.Д. Данчук ; Нац. трансп. ун-т. – К. : Знання України, 2006. – 439 с.
14. Відповідь Михайла Петровича Драгоманова // Ювілей 30-літньої праці Михайла Петровича Драгоманова. – Львів, 1894. – С. 108.
15. Возняк М. Недопущення Івана Франка до доцентури у Львівському університеті / М. Возняк // Іван Франко. Статті і матеріали : зб. – Львів, 1948. – Зб.1. – С. 43–63. (Відгук М. Драгоманова на цю подію у листуванні з М. Павликом та І. Франком).
16. Возняк М.З. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким / М.З. Возняк // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1923. – річник 22, – Т. LXXIX. – Книга 3. – С. 249-259.
17. Вольный Союзъ — Вільна Спілка. Опыт української політико - соціальної програми / Сводъ и об'ясненія М. Драгоманова. – Изданіе русское. Женева, типографія "Громады", 1884.
18. Гермайзе О. М.П. Драгоманов в українській історіографії / О. Гермайзе // Україна : наук. двомісячник українознавства. – К. : ВУАН, 1926. – Кн. 2–3. – С. 125–145.
19. Глушко С. Драгоманов і недільні школи / С. Глушко // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 35–37.
20. Горбенко С.С. Естетико-педагогічні погляди М.П. Драгоманова / С.С. Горбенко // Наукові записки : матеріали зв. наук. конф. викладачів за 1991 р. – К., 1992. – С. 261–262.
21. Горболіс Л. Народнорелігійне виховання в сім'ї Драгоманових / Л. Горболіс // Рідна школа. – 1997. – № 5. – С. 17–19.
22. Грабовський П. Дещо про освіту на Україні / П. Грабовський // Зоря. – 1897. – Річник XVIII.

23. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / Грінченко Б. – Драгоманов М. – К., 1994. – 288 с.
24. Громада. Український збірник [Упорядкований Михайлом Драгомановим]. – Женева, 1878. – № 2. – С. 8.
25. Грушевський О. Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр. (Франко і товариші) / О. Грушевський // Україна. – 1926. – Кн. 6. – С. 43–55.
26. Грушевський О. З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і женевський соціалістичний гурток / О. Грушевський. – Відень, 1922. – 212 с.
27. Депенчук Л. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова / Л. Депенчук, М. Лук. – К.: Укр. центр духовної культури, 1999. – 207 с.
28. Добровольський П. До первісної ідеології М.П. Драгоманова / П. Добровольський // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Кн. VII–VIII. – К., 1926. – С. 385–398.
29. Дорошкевич О. Листи М.П. Драгоманова до О.М. Пипіна / О. Дорошкевич // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 66-96.
30. Дорошенко В. Михайло Драгоманов і його думки про релігійні та церковні справи / В. Дорошенко // Віра і наука. – Коломия, 1926. – № 6. – С. 10-17.
31. Драгоманів-Шишманова Л.М. Зі споминів про М. Драгоманова / Л.М. Драгоманів-Шишманова // Дзвін. – 1991. – № 10. – С. 137-145.
32. Драгоманова-Косач О.П., Драгоманов М.П. Русские литературные общества в Галиции (Корреспонденция «Вестника Европы») / О.П. Драгоманова-Косач, М.П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К. : Наукова думка, 1970. – Т.1 – С. 221–248.
33. Драгоманова Л.М. Народные наречия и местный элемент в обучении / Л.М. Драгоманова // Вестник Европы. – 1874. – Кн. 4. – С. 544–571.

34. Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867–1877) / М.П. Драгоманов // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 151-288.
35. Драгоманов М.П. Автобиографическая заметка / М.П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. – К., 1970. – Т. 1. – С. 39–68.
36. Драгоманов М.П. Автобиографические заметки / М.П. Драгоманов // Автограф Центрального державного історичного архіву України у Львові. Ф. 633, оп. 2, спр. 90, арк. 3.
37. Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства (1863–1872) / М.П. Драгоманов // Вибране «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». – К. : Либідь, 1991. – С. 204–233.
38. Драгоманов М. – Ватсон Э.К. 7.07.1873. / М. Драгоманов // АН России. Институт Русской литературы (Пушкинский Дом). Рукописный Отдел. – Ф. 402. Архив Ватсон М.В. – Оп. 5. – № 107. Драгоманов М.П. Письма Ватсону Эрнесту Карловичу. – Л. 3 об.
39. Драгоманов М. Вибрані твори / М. Драгоманов. – Прага ; Нью-Йорк, 1937. – Т.1. – 415 с.
40. Драгоманов М.П. Відповідь на ювілейне привітання 16.XII.1894. / Драгоманов М.П. // Вибрані твори. – Прага; Нью-Йорк, 1937. – С. 92.
41. Драгоманов М.П. Віра у громадські справи / Драгоманов М.П. // Хлібороб. – Коломия, 1892. – Ч.16. – С. 120-121.
42. Драгоманов М.П. Вісті з України. 1876-1877 / М.П. Драгоманов // Громада: Українська збірка, впорядкована Михаїлом Драгомановим. №. 2. Звістки про Україну 1876 -1877. – Женева. Печатня „Громади“, 1878.
43. Драгоманов М.П. Вниманию социалистов-эмигрантов из России / М.П. Драгоманов. – Женева: Б.и., 1889. – 4 с.
44. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. Драгоманов. – К. : Университетская типография, 1869. – Ч. I. – VIII. – 417 с.

45. Драгоманов М. Всеобщее голосование и русины в Австрии // Политическія сочиненія. Томъ I – Центръ и окраины / Под ред. проф. Гревса Й.М. и Кистяковского Б.А. – М., 1908. – Т.1. – С. 481-486.
46. Драгоманов М.П. Два учителі (К. І. Полевич і О ів. Стронін). Спомини / М.П. Драгоманов. – Львів, 1902. – С. 59-64.
47. Драгоманов М. Император Тиберий. Рассуждение / М. Драгоманов // Университетские известия. – К., 1864. – № 1-2. – 112 с.
48. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия / М.П. Драгоманов. – К.: Типо-литографія М.Заездного, 1917. – 145 с.
49. Драгоманов М. – Коцовському. 11. III. 1886. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. зб. 56 – Арк. 104 зв.–105.
50. Драгоманов М. Лист до М.М.Шульженка // Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук. – 1926. – Кн.7-8. – С.385-398.
51. Драгоманов М. Листи до І. Франка і інших / Видав І. Франко / М. Драгоманов. – Львів: Накладом Українсько-руської Видавничої спілки. – Т. 1: (1881–1886). – 1906. – 260 с.
52. Драгоманов М. Листи до І. Франка і інших / Видав І. Франко / М. Драгоманов. – Львів: Накладом Українсько-руської Видавничої спілки. – Т. 2: (1887–1895). – 1908. – 431 с.
53. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну / М.П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. / У 2-х т. / Упоряд. І.С. Романченко; Гол. ред. О.Є. Засенко. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 1. – С. 428–482.
54. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька / М. Драгоманов // Правда. – 1873. – Ч. 19.
55. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька / М. Драгоманов // Правда. – 1873. – Ч. 21.

56. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька / М. Драгоманов // Правда. – 1874. – Ч. 1.
57. Драгоманов М. Література російська, українська і галицька / М. Драгоманов // Правда. – 1874. – Ч. 4.
58. Драгоманов М.П. Литературно-общественные партии в Галиции / Драгоманов М. // Политическія сочиненія. Томъ I – Центръ и окраины / Под ред. проф. Гревса Й.М. и Кистяковского Б.А. – М., 1908. – Т.1. – С. 418-456.
59. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / М.П. Драгоманов . – К. : Наукова думка, 1970. – Т.1. – 531 с.
60. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / М.П. Драгоманов . – К. : Наукова думка, 1970. – Т.2. – 594 с.
61. Драгоманов М. М.А. Максимович. Его литературное и общественное значение / М. Драгоманов // Вестник Европы. – 1874. – № 3. – С. 442–453.
62. Драгоманов М. «Народная воля» о централизации революционной борьбы в России / М. Драгоманов. Отдельный оттиск из «Вольного Слова». – Женева, 1882. – № 37–38. – С. I-VII+1-66.
63. Драгоманов М.П. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії / Драгоманов М.П. – Женева-Львів, 1877. – 152 с.
64. Драгоманов М. Наука з попередніх оповідань / М. Драгоманов // Вибрані твори. – Прага, 1937. – Т. I. – С. 206–215.
65. Драгоманов М. П. Наука теологічна в Західній Європі // З історії публічного виховання в сучасній Європі / М.П. Драгоманов. – Львів, 1870. – С. 2–70.
66. Драгоманов М. Наши университетские дела / М. Драгоманов // Санкт-Петербургские ведомости. – 1865. – № 149. – 15 (27) июня. – С. 1–2.
67. Драгоманов М.П.: Некролог с указанием литературы о Драгоманове / А. Крымский // Этнографическое обозрение. – 1895. – № 4. – С. 129–134.

68. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880). – Женева: Печатня „Работника” і „Громади”, 1881. – С. 1-132.
69. Драгоманов М. Новокельтское и провансальское движение во Франции / М. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Т. 4. – Кн.8. – С. 688-740.
70. Драгоманов М. Новокельтское и провансальское движение во Франции / М. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Т. 5. – Кн.9. – С. 153-203.
71. Драгоманов М. П. Освіта на Україні у XVIII ст. / М. Драгоманов // Житіє і слово. – 1895. – Кн. 3. – С. 343.
72. Драгоманов М.П. О состоянии женщины в первый век Римской империи (Пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира для получения звания приват-доцента М. Драгомановым) / М. П. Драгоманов. – К. : Университетская типография, 1864. – 33 с.
73. Драгоманов М.П. От Впорядника / Драгоманов М.П. // Громада. Український збірник [Упорядкований Михайлом Драгомановим]. – Женева, 1978. – № 2. – С. 7.
74. Драгоманов М. Програма „Громади” / Драгоманов М., Павлик М., Подолинський С. // Драгоманов М. Вибрані твори. – Прага, 1937. – Т.1.
75. Драгоманов М.П. Педагогическое значение малорусского языка / М.П. Драгоманов // Санкт-Петербургские ведомости. – 1866. – № 93. – С. 2.
76. Драгоманов М. Передне слово до «Громади» / Драгоманов М. // Громада. Український збірник [Упорядкований Михайлом Драгомановим]. – Женева: Печатня „Громади”, 1878.
77. Драгоманов М. Переписка / М. Драгоманов. – Львів, 1901. – Т. 1 – С. 174.
78. Драгоманов М.П. – Пипіну А.М. 24.06.1870. // Інститут Рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського. – Ф. 53. – № 267. – С.4.

79. Драгоманов М.П. Положение и задачи науки древней истории / М. Драгоманов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – № 10. – С. 152–181.

80. Драгоманов М.П. Предисловие // Малорусские народные предания и рассказы. Свод Михаила Драгоманова. Издание Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. – К., 1876. – С. XXV.

81. Драгоманов М. Пропаций час. Українці під Московським царством / М. Драгоманов // Драгоманов М.П. Переписка. – Львів, 1901. – Т. I.

82. Драгоманов М. Рай і поступ / М. Драгоманов. – Коломия: вид. ред. «Народа», 1894. – С. 1-160.

83. Драгоманов М. Соловья баснями не кормят Письмо къ генералу Лорису-Меликову М. Драгоманова. // Собрание политических сочинений М.П. Драгоманова = Oeuvres politique / Изд. редакции "Освобождения". – Paris : Societe nouvelle de librairie et edition. – 1906. – Т. 2. – С. 258–259.

84. Драгоманов М.П. Толстой Л.Н. – Царство Божіе внутри нас или христіанство не как мистическое учение, а как новое жизнепонимание (Рецензия) / М.П. Драгоманов. – Коломия, 1894. – С. 1-27.

85. Драгоманов М.П. Третій лист Українця до редакції «Друга» / М.П. Драгоманов // Листи до І. Франка і інших. 1887–1895. – Львів : Накладом Укр.-Руської Вид. Спільки, 1908. – С. 345.

86. Драгоманов М. Украинская «Громада» в рецензии г. Степановича / М. Драгоманов // Собрание политических починений М.П. Драгоманова = Oeuvres politique / Изд. редакции "Освобождения". – Paris : Societe nouvelle de librairie et edition. – 1906. – Т. 2. – С. 202.

87. Драгоманов М. Українське письменство (1866–1873) / М. Драгоманов // Літературно-науковий вісник. – 1902. – кн. 10.

88. Драгоманов М. Учащаяся молодежь и политическая активность / М. Драгоманов // Вольное слово. – 1882. – № 50. – С. 1–8.
89. Драгоманов М.П. Учителя идеалисты: К.И. Полевич, А.И. Стронин, Н.М. Ядринцев / М.П. Драгоманов // Русская школа. – 1908. – № 5–6. – С. 23–36 ; № 7–8. – С. 43–68.
90. Драгоманов М. Центр і окраїни (замість фільетона і бібліографії) // Громада. Український збірник [Упорядкований Михайлом Драгомановим]. – Женева, 1878. – № 2.
91. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу / М. Драгоманов // Вибране «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. – К. : Либідь, 1991. – С. 461–558.
92. Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли й соціалізм / М.П. Драгоманов // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – К., 1991. – С. 163–199.
93. Драгоманов М. Шестой национальный конгресс рабочих во Франции / Драгоманов М. // Вольное слово. – 1882. – № 49. – С. 13–16.
94. Зайченко В.І. Проблеми освіти і виховання в педагогічній публіцистиці М.П. Драгоманова / В.І. Зайченко // Михайло Драгоманов і українське національне відродження : тези доп. і повідомлень респ. наук. конф. молодих вчених, присвяч. 150-річчю з дня народження М.П. Драгоманова, Київ, 23-33 травня 1991 р. – К., 1991. – С. 114-117.
95. Заславський Д. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність / Д. Заславський, І. Романченко. – К.: Дніпро, 1964. – 199 с.
96. З історії Київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1913. – Т. 116. – Кн. 4. – С. 177-189.
97. Зленко Г. Магістерські экзамені Михайла Драгоманова / Г. Зленко // Жовтень. – 1985. – № 2. – С. 109–112.

98. Іванченко Р. Клятва: Роман-хроніка. (О. М.П. Драгоманове) / Р. Іванченко. – К. : Дніпро, 1985. – 373 с.
99. Іванченко Р. Раби Києва не мовчали ...: до 150-річчя від дня народження М.П. Драгоманова / Р. Іванченко. – К. : Т-во «Знання» УРСР, 1991. – 48 с.
100. Карамаш С. Драгоманов у Києві / С. Карамаш // Хрещатик. – 1995. – 7 липня. – С. 5.
101. Киян Л.Ф. Визначний діяч української освіти (М.П. Драгоманов) / Л.Ф. Киян // Початкова школа. – 1991. – № 11. – С. 59–62.
102. Кистяковский Б. Биографический очерк / Б. Кистяковский // Собрание политических сочинений М.П. Драгоманова. – Париж, 1906. – Т. I. – С. IX–LIX.
103. Кістяківський М.М. Драгоманов у Флоренції / Кістяківський М.М. // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / Заходом Комісії новішої історії України під редакцією голови [Історичної] секції [ВУАН] акад. Михайла Грушевського. – К., 1928. – Книга друга (Записок кол[ишньої] Історичної секції Українського наукового товариства в Києві. – Т. XXV). – Кн. 2. – С. 176–188.
104. Климчик Л.А. Боротьба М.П. Драгоманова за українську народну освіту / Л.А. Климчук // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 2. – С. 128-135.
105. Климчик Л.А. Педагогічні погляди М.П. Драгоманова : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л.А. Климчик. – К., 1995. – 158 с.
106. Козирев О. Ставлення В.Б. Антоновича до закордонної місії М.П. Драгоманова / О. Козирев // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16–18 березня 1993 р. : доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 161–167.
107. Кречетников А. Жизнь за решеткой: (исправительно-трудовые учреждения) / А. Кречетников. – М.: Панорама, 1992. – 28 с.

108. Круглашов А. Драма інтелектуала : політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. Круглашов. – Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці: Прут, 2000. – 487 с.

109. Круглашов А. Михайло Драгоманов про історичну долю та завдання освіти на Україні / А. Круглашов // Радянська школа. – 1991. – № 8. – С. 90–93.

110. Круглашов А. М. Драгоманов у пошуках геополітичної ідентичності України / А. Круглашов // Віче. – 1999. – № 8. – С. 113–122.

111. Круглашов А.М. Наукова спадщина Михайла Драгоманова / Круглашов А.М. // Трибуна. – 2001. – № 9–10. – С.32–34.

112. Лисий В.П. Проблема правосвідомості у філософській спадщині М. Драгоманова / Лисий В.П., Кульчицький Б.В. // Проблеми філософії. – Київ, «Либідь», 1992. – С. 117-125.

113. Листування І . Франка і М . Драгоманова . – К.: ВУАН, 1928. – 508 с. – (Матеріали для культурної і громадської історії Західньої України . Вид. коміс. Західньої України Всеукр. АН; Т. 1).

114. Лисяк-Рудницький І. Із Драгоманівських студій // Між історією й політикою: статті до історії та критики укр. суспільно-політ. думки. Сучасність. / Лисяк-Рудницький І. – Мюнхен, 1973. – С. 112–113.

115. Ліндфорс С. Дещо зі спогадів за М.П. Драгоманова / Софія Ліндфорс // Зап. істор.-філолог. відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. VII-VIII. – С. 399–401.

116. Лукеренко В. Видатний просвітитель: Про укр. вченого, громадського діяча і публіциста М.П. Драгоманова / В. Лукеренко // Войовничий атеїст. – 1963. – № 9. – С. 51–53.

117. Лукеренко В.Л. Світогляд М.П. Драгоманова / В.Л. Лукеренко. – К.: Наук. думка, 1965. (Про організацію М.П. Драгомановим недільних шкіл. – С. 15–16).

118. Луначарський А.В. Шевченко і Драгоманов // Пам'яті Михайла Драгоманова / А.В. Луначарський. – Харків, 1920. – С. 49.

119. Любар О.О. Педагогічні ідеї М.П. Драгоманова, Б.Д. Грінченко // Історія української педагогіки / О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко. – К., 1999. – С. 174–185.

120. Майборода С. Педагогічна діяльність М.П. Драгоманова / С. Майборода // Наукові записки : матеріали зв. наук. конф. викладачів за 1991 р. – К. : КДПІ, 1992. – С. 259–261.

121. Майборода С.В. Просвітительська діяльність М.П. Драгоманова / С.В. Майборода // Михайло Драгоманов і українське національне відродження : тези доп. і повідомлень респ. наук. конф. молодих вчених, присвяч. 150-річчю з дня народження М.П. Драгоманова, Київ, 23-33 травня 1991 р. – К., 1991. – С. 64-66.

122. Магеря О.П. Етичні погляди Михайла Драгоманова / О.П. Магеря // Суспільно-історична спадщина М.П. Драгоманова і сьогодення : тези Драгоманівських читань. – К. : УДПУ, 1995. – С. 27–28.

123. Мельник В.А. Український просвітитель М.П. Драгоманов / В.А. Мельник // Вопросы истории. – 1968. – № 3. – С. 205–208.

124. Мисюра Ф.А. М.П. Драгоманов про місце освіти і культури в житті суспільства / Ф.А. Мисюра // Наукові записки : матеріали зв. наук. конф. викладачів за 1991 р. – К. : КДПІ, 1992. – С. 261–262.

125. Міяковський В. Звільнення Драгоманова з Київського університету / В. Міяковський // Україна : наук. двомісячник українознавства. – К. : ВУАН, 1926. – Кн. 2–3. – С. 90–96.

126. Молчанов М.О. Державницька думка Михайла Драгоманова / Молчанов М.О. // Ін-т держ. управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України. – К.: Б.в., 1994. – 40 с.

127. Муравецька М. Апостол правди і науки : концепція національної освіти М.П. Драгоманова / М. Муравецька // Рідна школа. – 1996. – № 4. – С. 5–8.

128. Мухін М.І. Недільні школи в умовах класової боротьби трудящих / М.І. Мухін // Радянська школа. – 1976. – № 9. – С. 104–105.

129. Мухін М. Більше світла! М.П. Драгоманов (1841–1895) на тлі своєї доби : історичні нариси / М. Мухін. – Чернівці, 1936. – С. 97.
130. Мухін М. Народовці 70-х років супроти Михайла Драгоманова / М. Мухін // Вісник : місячник літератури мистецтва, науки й громадського життя. – Львів, 1936. – Річник IV. – Т. 2. – Кн. 5. – С. 363.
131. Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность / Р.А. Мюллерсон. – М.: Юридическая литература, 1991. – 160 с.
132. Новиченко Л.М. Просвітитель. Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова / Л.М Новиченко. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 96–114.
133. Норкіна О.Ф. Спорідненість гуманістично-спрямованих педагогічних ідей в творчій спадщині М.П. Драгоманова і С.Ф. Русової – як джерело сучасної інноваційної практики викладання в школі / О.Ф. Норкіна // Теоретичні питання освіти та виховання : зб. наук. пр. – К. : КДЛУ, 2000. – Вип. 9. – С. 121–124.
134. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку ХІХ століття до Михайла Драгоманова) / Ю. Охримович. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1965. – 120 с.
135. Павлик М. Пам'яті Михайла Драгоманова / М. Павлик. – Львів, 1902. – С. 27.
136. Переписка М. Драгоманова з доктором Теофілем Окуневським (1883-1895) / [Зладив і видав М. Павлик]. – Львів: Б.в., 1905. – 280 с.
137. Переписка М. Драгоманова з Мелітоном Бачинським 1871-1877 / [Зладив М. Павлик]. – Львів, 1910.
138. Переписка М. Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) : у 8 т. – Т.5. – Чернівці: Б.в., 1912. – 414, 10 с.
139. Переписка М. Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) : у 8 т. – Т.6. - Чернівці: Б.в., 1910. – 519, УІІІ с.
140. Переписка М. Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) : у 8 т. – Т.8. – Чернівці: Б.в., 1911. – 293, УІ с.

141. Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895) / [Зладив і видав М. Павлик]. – Львів: Б.в., 1905. – 23 с.
142. Письмо Н.И. Костомарова к издателю «Колокола» / С предисловием М. Драгоманова. – Женева, 1885. – С. 8.
143. Про віча. Зложені вкупі Д.В. і П.К. Видав Г. Р. Молодик. – Львів, 1887. – 64 с.
144. Прощание Киевского ученого округа с Н.И. Пироговым. – К., 1861. – С. 14–16.
145. Проблема мовної освіти у творчій спадщині М.П. Драгоманова // Почат. школа. – 1996. – № 4.
146. Потапенко Е.К. Болгаро-русские педагогические связи в XIX веке / Потапенко Е.К. – К. : Вища школа, 1992. – 112 с.
147. Пчілка О. Спогади про Михайла Драгоманова / О. Пчілка // Україна : наук. двомісячник українознавства. – К. : ВУАН, 1926. – Кн. 2–3. – С. 38–64.
148. Пчілка О. Твори. / О. Пчілка. – К. : Дніпро, 1988. – С. 498–553.
149. Ріпецький С. Вкінці заговорили про Михайла Драгоманова / С. Ріпецький // Вільна Україна. – Нью-Йорк, 1959. – Ч. 24. – С. 12–13.
150. Ріпецький С. Драгоманів – наш / С. Ріпецький // Вільна Україна. – Нью-Йорк, 1960. – Ч. 25. – С. 8–9.
151. Русова С. Думки Драгоманова про освіту / С. Русова // Світло. – 1910. – грудень. – Кн. 4. – С. 30–33.
152. Савинець В.К. Іван Франко і сучасна йому педагогічна думка в Галичині / В.К. Савинець. – Львів, 1961. – 99 с.
153. Сірополко С. М. Пірогов і М. Драгоманов / С. Сірополко // Шлях виховання і навчання. – 1991. – № 1–9. – С. 263–371.
154. Слова Драгоманова про молодіж: (Пригадка на часі) // Руслан. – Львів, 1911. – Ч. 83 (14(1) квітня).
155. Собрание политических сочинений М. Драгоманова: : в 2 т. – Париж: Изд. ред. "Освобождения", 1905. – Т. 1. – 376 с.

156. Собрание политических сочинений М. Драгоманова. – Париж: Изд. ред. "Освобождения", 1906. – Т. 2: Национальный вопрос на Украине и в России. – 874 с.

157. Сокуренько В.Г. Право. Свобода. Равенство. / В.Г. Сокуренько, А.М. Савицкая. – Львов : Вища школа Изд-во при Львов. ун-те, 1981. – 231 с.

158. Ставнюк В.В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. – 1998. - № 6. – С.46-54.

159. *Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В.Навроцьким (з початків соціалістичного руху в Галичині) // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття / Під редакцією голови [Історичної] секції [ВУАН] акад. Михайла Грушевського. – К., 1927. – Книга перша. (Записок б[увшої] Історичної секції Українського наукового товариства в Києві. – Т. ХХІV). – С. 83-153.

160. Студинський К. Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами / К. Студинський // Україна : наук. двомісячник українознавства. – К. : ВУАН, 1926. – Кн. 2–3. – С. 70–75.

161. Сухорський С.О. До проблеми педагогічних поглядів Михайла Драгоманова / С.О. Сухорський // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова : зб. наукових праць [Відп. ред. Р.С. Міщук.]. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 158–168.

162. Терлецький В.В. М.П. Драгоманов і К.Д. Ушинський в поглядах на українську народну школу / В.В. Терлецький // Михайло Драгоманов і українське національне відродження : тези доп. і повідомлень респ. наук. конф. молодих вчених, присвяч. 150-річчю з дня народження М.П. Драгоманова, Київ, 23-33 травня 1991 р. – К., 1991. – С. 9–12.

163. Ткачук А.Н. Апостол правди і науки / А.Н. Ткачук // Рідна школа. – 1994. – № 4. – С. 10–12.

164. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті / Упорядники Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – Т. 3. – 381 с.
165. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори [Текст] : в 2-х т. Т. 2. Проблеми російської школи : пер. з рос. / К. Д. Ушинський ; за ред. А. І. Пискунова. – К. : Рад. шк., 1983. – 359 с.
166. Федченко П.М. Михайло Драгоманов: Життя і творчість / П.М. Федченко. – К. : Дніпро, 1991. – 362 с.
167. Франко І.Я. Педагогічні статті та висловлення / І.Я. Франко. – К. : Рад. шк., 1960. – 299 с.
168. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова / І.°Франко // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1906. – Т. 35. – С. 238.
169. Чернихівський Г.І. «...Тонкий і найобдарованіший педагог» : до 150-річчя з дня народження М.П. Драгоманова / Г.І. Чернихівський // Радянська школа. – 1991. – № 9. – С. 78–80.
170. Шамрай С. Уривок споминів Ол. Русова про М.П. Драгоманова / С. Шамрай С. // Україна. – К., 1926. – Кн. 2–3. – С. 97-99.
171. Шаповал М.М. Драгоманов, як ідеолог нової України / М. Драгоманов. Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками / Під заг. ред. П. Богацького. – Прага; Нью-Йорк, 1937. – С.31-55.
172. Шевченко П. М.П. Драгоманов про розвиток освіти в Україні / П. Шевченко // Рідна школа. – 2000. – № 9. – С. 77–78.
173. Штрихи до наукового портрета М. Драгоманова : зб. наук. пр. / Відп. ред. Р.С. Міщук. – К. : Наук. думка, 1991. – 246 с.